

Jan Thelander

Historia, teori och kunskapsutveckling.

Om frågandets konst i forskningsprocessen

Vi vet inte längre vad allt vi vet.
(H. Tikkanen)

The uses that are made of history will be
no better than the questions put to it.
(M. A. Kaplan)

Do not block the road to inquiry!
(C. H. Peirce)

Samverkan, inbördes utbyte –
möjliga endast egenarter emellan
(B. Norman)

Frågandet ifrågasatt

Ser du det är metoden som gör'et. Man ska gå 'kritisch-dialektisch, organisch-genetisch, empirisch-systematisch' tillväga./-/ Har du observerat, att vetenskapen blir tystare, ju mera man kommer till det, som intresserar människan?/-/ Vetenskapen fordrar klarhet. Därför undviker den det, som är svårt och dunkelt./-/ Det vetenskapliga intresset eller intresselösheten liknar boupptecknarens. Därför får man det intryck, att vetenskapen håller på att göra bouppteckning i ett sterbhus. Har någon dött? Har människan gått hädan?

Så skriver, på 1890-talet, den blivande biskopen J. A. Eklund, i en tidskrifts-artikel med titeln "Om vetenskap. Ovetenskapliga frågor och svar."¹

Den biskopliga paradoxen att vetenskapen svarat på en mängd frågor, men alltid på andra än den mänskligheten begärt att få svar på, fann Eli F. Heckscher träffande, i en kommentar nästan trettio år senare. Varken nationalekonomin eller dess "medsystrar i vetenskapens krets" kunde svära sig fria från biskopens kritik. Ibland kunde skälen till denna vetenskapernas tystnad vara förståeliga och uppenbara, då en fråga är av den karaktären att ett svar i samma anda ytterligare skulle förvirra begreppen. I sådana fall består vetenskapens uppgift i att påvisa själva frågeställningens "oförnuftighet", i stället för att uppfatta frågan som om den vore riktigt ställd. Men det finns andra fall när vetenskapens tystnad inte är lika hedrande, tillägger Heckscher.²

Eklunds kritik kom vid en tidpunkt när vetenskapen var i full färd med att utmönstra livsåskådningsfrågor från sitt område. En hel mängd frågor, som direkt berörde människor, blev därför inte gångbara längre inom vetenskapens

domäner.³ Ett annat tidstypiskt drag i kritiken är dess underförstådda antagande att man borde få svar via vetenskapen. Det vittnar om vilken oomstridd ställning i samhället vetenskapen vid denna tid intar. I både Sverige och utomlands sågs vetenskapen vid denna tid som ett viktigt instrument i nationens intresse. Vetenskapen hade en stark nationell roll och till detta bidrog inte minst uppfattningen att den stod över olika särintressen.⁴ Den var neutral och kunde därför förväntas utträta prestationer eller svara på frågor som inte behövde ifrågasättas som partiska i någon mening.

Naturvetenskapens framsteg kopplades samman med demokratins utveckling, som i tredje republikens Frankrike, där t ex Durkheim uttalade att en demokrati inte skulle vara trogen sina principer, om den inte trodde på vetenskapen. En humanist menade att om demokrati och vetenskap gick hand i hand så måste humanvetenskapen, för att anpassa sig till demokratin, ta naturvetenskapen som förebild.⁵

Eklunds ironiska formuleringar om den dåtida vetenskapens allt snävare intresseinriktning blev i sig själv en slags paradox: med facit i hand kan vi idag se hur just snävheten bäddat för vetenskapens framgångar. Eller annorlunda uttryckt, hur vetenskapen genom att avstå från att svara på människors frågor lagt grunden till sin egen framgång.

1960- och 70-talens intensiva kritik mot vetenskapen har belyst framgångens baksida. Åter har klyftan mellan vetenskapens frågande och bristen på kunskap om människans situation i de av henne själv skapade systemen poängterats.⁶ Eklunds fråga; ”Har människan gått hädan?”, ekar fortfarande i de vetenskapliga korridorerna.

Efterkrigstiden samhällsutveckling har inneburit en sådan omvälvning, när det gäller vetenskapens ställning i samhället, att vi i jämförelse med Eklunds tid, med fördel kan tala om en verkningfull kontrast. Då var vetenskapen en garant för en demokratisk utveckling, nu härskar åsikten att vetenskapen lika väl kan bidra till en motsatt utveckling. Då ansågs vetenskapen vara en kraft upphöjd över andra samhällskrafter, nu har den blivit en av många samhällskrafter, som har uppenbara svårigheter att framstå som neutral i en konflikt-situation.⁷ Tidigare var det främst forskarna själva, som diskuterade vetenskapens gränser gentemot annat vetande och visavi politiken, nu är det publiken som ifrågasätter var sådana gränser går.⁸ Allt detta är uttryck för hur vetenskapen har dragits in i samhällsprocesserna på ett helt annat sätt än under Eklunds tid. Det innebär också att frågorna om frågandet måste bli av en annan karaktär.

På 1890-talet och långt framåt under 1900-talet var det naturligt att vänta på vetenskapens svar. Idag ifrågasätter många om man överhuvudtaget vill ha vetenskapliga svar. Den vetenskapliga kunskapens hegemoni jämförd med andra typer av kunskap har börjat vackla.⁹

Vad som håller på att växa fram är en insikt om att det inte bara finns ett överordnat, vetenskapligt sätt att fråga, utan att det också finns flera typer av icke-vetenskapligt frågande.

Ifrågasättandet av den vetenskapliga hegemonin är nödvändigt att fullfölja på olika sätt, inte minst för vetenskapens egen skull. Detta kan tydligast belysas om vi ser hur samhällsproblemens karaktär har förändrats mellan då och nu. I det här fallet tror jag att utvecklingen av miljöproblem är typisk även för flera andra områden. Tidigare var det "enkla" att peka på vad som var fel. Det var inte problemet, som var oklart och besvärligt utan lösningen. Nu är det ofta svårt att se vari själva problemet består.¹⁰ Det innebär att det behövs ett mera utvecklade frågande inte bara inom vetenskapen, utan även inom politik, förvaltning och bland människor i övrigt i samhället. Hittills har det funnits tydliga tendenser att det frågande, som finns inom respektive grupp inte har respekterats för vad det är, utan en typ av frågande har fått ersätta ett annat eller också har de blandats samman. Ett komplext samhällsproblem innehåller så många aspekter att en typ av frågande inte räcker till för att göra problemet förstäligt som samhällsproblem. Till detta kommer så maktfrågan: den som har inflytande på sättet att definiera och beskriva samhällsproblem har också en potentiellt stor makt. Vi har förutom olika sorters frågande också vad som kan kallas frågerika och frågefattiga.¹¹ När det gäller att utveckla kunskap säger det sig självt att den frågerike har betydligt större möjligheter att komma ett komplext samhällsproblem inpå livet. Ur maktsynpunkt kan givetvis en frågefattig på kort sikt kompensera sig genom sin större makt, men på längre sikt kan konsekvenserna av kombinationen stor makt och frågefattigdom bli ödesdiger. Det bör understrykas att politisk frågefattigdom inte kan kompenseras med vetenskaplig frågerikedom. Själva poängen med att tala om frågande av olika art är just att varje frågande måste utvecklas från sina förutsättningar och inom sina gränser, vilket innebär att frågeutvecklingen inom olika områden måste hålla någorlunda jämna steg med varandra. En frågefattig politiker kan visserligen få stimulans av en frågerik forskare, men den stimulansen bör då få politikern att odla sitt eget frågande bättre. Han kan inte överta forskarens, lika lite som den senare kan ta över politikerns. Frågan är nu en samhällelig angelägenhet och inte som på Eklunds tid, något som främst berör vetenskapen. Det vetenskapliga frågandet är ett av flera.

Vetenskapens radikalt förändrade ställning i samhället är ett av skälen till att frågor om kunskapsutveckling och kunskapsgenerering inte längre är någon exklusiv angelägenhet för vetenskapsfilosofer eller ens forskare. Dessa frågor står nu alltmer centralt i olika samhällsprocesser. Det är en ganska naturlig utveckling med tanke på att vi sedan flera år kan tala om framväxten av ett informations- och kunskapsamhälle, tydligast symboliserat i den alltmer intensiva forskningen om artificiell intelligens (AI).¹² Även om vi kan lita till problemlösande datorer hänger själva frågan ännu så länge på människan. Det autonoma, självständiga frågandet, som sker på olika håll i ett samhälle är förmodligen en av de få livförsäkringar ett samhälle kan hålla sig med. Detta påstående framträder i än mer utpräglad relief med tanke på de konsekvenser vi idag kan se av en inriktning på forskningspolitiken under 60- och 70-talen som höll på att bli ödesdiger. Grundtanken var att forskningen skulle kunna

styras mest effektivt om man inte, som tidigare, bara gav forskningen stöd, utan dessutom blandade sig i själva frågandet. Det såg onekligen ut som en effektiv genväg till önskade kunskaper att låta själva den vetenskapliga upptäcktsprocessen influeras av ickevetenskapligt frågande.¹³ Baksmällan har inte låtit vänta på sig. Grundforskningen har varit på väg att utarmas. Det inre vetenskapliga frågandets utveckling har gått på sparlåga.

En del av det här misstaget bottnade utan tvivel i benägenheten att blanda ihop olika slags frågande, det vetenskapliga med det politiska eller med det administrativa, eller helt enkelt ersätta en slags frågande med ett annat. Detta kan i sin tur ha berott på att själva termen problem inbjuder till ett glidande mellan en subjektiv betydelse och en objektiv.

”Problem” i betydelsen frågande har fått ge vika för den objektiva betydelsen, där man definierar och beskriver ett problem. För övrigt har ju ”problem” under senare år fått en spridning i vardagsspråket som aldrig förr. Det låter mer allvarligt och kräver större uppmärksamhet att säga att jag har ett problem, än att säga att jag har en fråga att ställa. Att ställa en fråga är blott en subjektiv akt, men att säga att man har ett problem tyder på något som har en objektiv existens och måste behandlas med vederbörlig aktning. Inte minst i maktsammanhang, måste det vara frestande att vinna tyngd i sin argumentering, genom att använda ”problem” på ett sådant sätt, att det ger intryck av att röra sig om ett objektivt förhållande. Samtidigt försvinner undrandet ur det politiska språkbruket, det som ger uttryck för osäkerhet och famlande. I stället förefaller allt vara under kontroll: vi har problemen under uppsikt. Det är inte svårt att finna drag som tyder på att frågandet inom politiken inte står så högt i kurs.

Avsikten med den här uppsatsen är dock inte att gå djupare in på hur frågandet utvecklas inom politiken, utan den är att gå in på den art av frågande som sker inom vetenskapen. Anledningen till att även andra typer av frågande berörs är, dels för att markera att vi måste ha en frågeutveckling inom fler områden än vetenskapen, dels för att antyda att jag tror att dessa olika arter av frågande är utsatta för likartad påverkan, som går i riktning mot att reducera betydelsen, både av frågandet allmänt sett och det specifika frågandet. Den nuvarande problemkulturen, som dominerar samhället och vetenskapen räcker inte till i konfrontationen med dagens och morgondagens samhällsproblem. Problemkulturen har avslöjat sina tydliga begränsningar dels, som vi såg ovan, i forskningspolitiken under 1960- och 70-talen, dels i strävandena under samma tid att försöka integrera kunskap i form av s k tvärvetenskap. Jag ska senare gå in på varför ”tvärvetenskapen” i allmänhet inte blivit mer än ordinärt vetenskapligt samarbete under falsk täckmantel. Problemkulturen påverkar också givetvis enskilda vetenskapliga discipliner. Här tänker jag närmast visa hur historievetenskapen fungerat inom ramarna för den kulturen och vilka olösta problem det skapat för disciplinens vidare utveckling.

Vad jag vill komma fram till är att vi mer än någonsin behöver en frågekultur, där frågandet verkligen odlas, där frågandets konst erkänns. Det är dessutom

den enda möjligheten att bryta igenom de blockeringar, som uppstått inom problemkulturen när det gäller att integrera kunskap.

Uppsatsen faller därför naturligt i två delar: den första presenterar och diskuterar problemkulturen visavi frågekulturen, den andra analyserar utvecklingen mot en problemkultur under temat ”jakten på det subjektiva och frågandets konst”. I denna utveckling sätts historievetenskapen in och meningen är, att vi ska kunna följa hur en avgränsad disciplin både utgör en del av större vetenskapliga rörelser och samtidigt representerar en tradition med unika drag.

Varför tystnar vetenskapen när den kommer till frågor, som verkligen engagerar människor?, frågade J. A. Eklund, i slutet av förra seklet. Under 1960- och 70-talens ibland upprörda diskussioner om vetenskapens roll i samhället har den eklundska frågan kastats om och många har frågat, varför tystnar inte vetenskapen? Vad har den för grund att uttala sig på det sätt den gör? Den första frågan rör framför allt vetenskapens egen inneboende förmåga att fråga om väsentliga ting, den andra frågan handlar om vetenskapens förhållande till politiken. I båda fallen är det tal om vetenskapens gränser och om överskridandet av dessa gränser. Eklund menade att vetenskapen sätter sig själv för snäva gränser, den mönstrar ut det som förefaller besvärligt att hantera med sedvanliga metoder. Till slut har man kastat ut även människan själv, de mest komplexa av allt.

Kritiken mot vetenskapen har ibland gjort det lätt för sig och tagit hem gottköpspoänger, inte minst beroende på att forskarna själva haft svårt att bemöta kritiken på ett vettigt sätt. De senare kan också göra det lätt för sig, genom att vifta bort kritiken som anti-vetenskaplig, vetenskapsfientlig osv. Debatter om vetenskapens förmåga och dess roll i samhället har med andra ord stora förutsättningar att haverera. Vad som blir kvar är i värsta fall en förstärkning av respektive parts egna fördomar.

Vetenskapens gränser

Det framstår därför idag som nödvändigt att försöka klara ut på vilka punkter det är fruktbart att fortsätta en diskussion om vetenskapens förmåga och dess roll, så att det blir möjligt att komma vidare. Eklunds kritik aktualiserar vetenskapens inre gränssättande. De senaste decenniernas debatt har pekat på de yttre gränserna. I samband med frågandets konst finns det anledning att också diskutera gränsernas betydelse för skapandet, för kreativiteten i vetenskapen.

Vi kan skilja mellan relativt fasta och rörliga gränser för vetenskapen. Till de relativt fasta gränserna hör de som dras mot politiken. Den vetenskapliga kunskapen har inneboende begränsningar i förhållande till olika ”policy”-frågor. Vetenskapens institutionella frihet är avhängig ett erkännande av att så är fallet. Likaväl som detta skyddar vetenskapen är det ett skydd för politiken

mot vetenskapen. Politiker får svårare att undfly sitt ansvar för beslut, genom att be vetenskapen om svar på frågor, som inte är vetenskapliga till sin natur.¹⁴

Detta är ett exempel på frågor som vetenskapen i princip varken kan eller bör svara på.

En annan typ av fall utgörs av frågor som vetenskapen i princip skulle kunna svara på, men där kostnaderna för experiment, försöksserier osv blir så stora att man av praktiska skäl måste avstå.¹⁵ En tredje typ av frågor, som är betydligt mer problematiska för gränssättandet, är de som fysikern Alvin Weinberg kallat "trans-scientific". Frågan är då i grunden vetenskaplig, men kan inte avgöras på något otvetydigt sätt genom experiment. Det finns gott om exempel på sådana övervetenskapliga frågor från miljö- och kärnkraftsdebatterna under senare år. Weinberg menar att dessa frågor inte kan, och inte heller bör, begränsas till att vara en angelägenhet för forskare och experter.¹⁶ Detta aktualiserar åter, vad jag berörde tidigare, att det måste finnas ett utvecklat frågande även utanför vetenskapen.

Från de yttre gränserna kommer vi så till vetenskapens inre gränser, som kan beskrivas i många olika dimensioner. Även här gäller att gränserna är av relativt fast karaktär. Vetenskapen kan inte besvara de yttersta frågorna om livets mening och Guds existens. Den kan säga hur och vad men inte varför. Kemin kan säga hur atomer aggregerar, men inte varför de gör det. Den frågan kan bara besvaras inom kvantmekaniken, som beskriver detta i termer av atomers elektriska struktur och elektrodynamikens principer.¹⁷

Det finns även exempel på gränser som består i att vetenskapen i princip inte räcker till. Den har t ex svårt att förutsäga förlopp enligt Thoms katastrofteori, som säger att mycket små förändringar i ett initialtillstånd kan ha överväldigande stora effekter. Klimatförändringar kan ha denna karaktär.¹⁸

Skillnaden mellan frågan om livets mening, och frågor om förlopp enligt Thoms' katastrofteori, är att i det första fallet betraktas inte frågan som egentligen vetenskaplig och vetenskapen kan därför inte heller förväntas svara, medan det andra fallet innehåller en vetenskaplig fråga som vetenskapen i princip skulle kunna svara på, men inte kan. Den slutsats man kan dra är att vetenskapen inte svarar eller försöker svara på annat än det som den själv har frågat om. Det understryker vikten av det autonoma frågandet, vilket strängt taget är ganska naturligt. Utan det egna förberedda och utvecklade frågandet går det inte ge några vettiga svar.

De relativt fasta gränserna hänger således samman med vad vetenskapen inte kan eller bör svara på. Detta gäller även en del gränser mellan discipliner. Det verkar inte särskilt rimligt att t ex kemin skulle inkorporera kvantmekaniken för att kunna svara på helt andra frågor än den själv ställer.

Men om det går att någorlunda fixera gränserna för vad vetenskapen inte svarar på är det en annorlunda problematik som dyker upp om vi i stället undrar vad det är vetenskapen kan eller inte kan fråga om.

I det senare fallet är det meningslöst att resonera i termer av 'vetenskapen': vad vi kan diskutera med någon förutsättning till framgång är enskilda

discipliner eller kombinationer av sådana. Däremot är det fortfarande meningsfullt att fråga efter hur inställningen till frågandet har utvecklats inom vetenskapen. Olika vetenskapsfält som naturvetenskap, samhällsvetenskap, humaniora har ett diversifierat sakfrågande: deras forskningsobjekt är av olika karaktär. Men detta faktum bör inte hindra oss från att också fråga efter de gemensamma dragen. Är det möjligt att se de olika vetenskapsfälten i ett perspektiv? Det finns två avgörande skäl att göra detta. Det ena är att de olika fälten har vuxit fram inom en västerländsk kultur och är präglade av denna på flera sätt. Det andra skälet är att fälten har påverkat varandra, naturvetenskapen har under modern tid, åtminstone sedan Newton, fungerat som ideal för de övriga fälten. Inom samhällsvetenskapen anammades idealet tidigt av nationalekonomien, som sedan i sin tur blivit idealbildande för andra samhällsvetenskaper och även humanistiska discipliner. Därför är det befogat att uppfatta inställningen till frågandet som ett kulturbetingat drag.

Ett sätt att studera dessa förskjutningar är att undersöka hur synen på frågandets betydelse förändrats över en längre tidsperiod. Det är något egendomligt med västerländsk vetenskap och dess inställning till frågandet. Frågandet, som är själva "motorn" i forsknings- och kunskapsprocessen, har sällan stått i centrum för intresset, i stället har den mesta energin lagts ner på att studera hur objektiviteten inom vetenskapen fungerat. Det innebär att man har tagit för givet att motorn alltid kommer att gå och i stället intresserat sig för "bromsarna". Frågandet representerar en subjektiv aktivitet, även om det i forskningen försigår inom en social process. Det är ett typiskt drag i västerländsk vetenskap att jaga subjektiva element i forskningsprocessen. Betrakta följande uppställning ordnad efter vad som vanligen anses som rationellt respektive irrationellt betonade moment i forskningsprocessen.

<i>Irrationellt</i>	<i>Rationellt</i>
fråga	förklaring
upptäckts-	verifiering/
process	falsifiering
syntes	analys

Själva forskningsprocessen är med detta synsätt kluven i en upptäcktsdel och en prövningsdel.¹⁹ Syntesen har t ex inte ansetts värdig en behandling i större filosofiska lexika.²⁰ Förklarings strukturella utseende har diskuterats i decennier i historievetenskapen. Det historiska frågandet och dess innebörd återstår fortfarande att penetrera. Vad vi här sett exempel på är några av ekrarna i det västerländska kunskapshjulet, vars nav har beskrivits på ett träffande sätt av Frances Yates, i hennes studie om Giordano Bruno. Det handlar om den grundläggande skillnaden i inställning till världen mellan magikern och vetenskapsmannen. Medan magikern vill skriva in världen i sitt

eget inre, försöker forskaren se världen som avskild från sig själv och som helt opersonlig.

Hence, may it not be supposed, when mechanics and mathematics took over from animism and magic, it was this internalisation, this intimate connection of the *mens* with the world, which had to be avoided at all costs. And, hence, it may be suggested, through the necessity for this strong reaction, the mistake arose of allowing *the problem of mind* to fall so completely out of step and so far behind the problem of matter in the external world and how it works ... This bad start of the problem of knowledge has never quite been made up.²¹ (Den andra kursiveringen tillagd)

Detta återspeglas i vetenskapen under de två senaste seklerna genom den tydliga skillnaden mellan faktiskt frågande och inställningen till frågandet. Hade Newtons inställning till frågan det varit bestämmande för hans faktiska frågande så hade hans insats förmodligen inte ens behandlats i en fotnot i vetenskapshistorien.²² Det är en både märklig och fascinerande upplevelse att följa hur dominerande vetenskapsuppfattningar haft en sådan styrka, att de förmått de flesta forskare att fullständigt förtränga frågandets betydelse. Det är inte malplacerat att tala om en slags vetenskaplig schizofreni.

Det här skulle kunna vara kuriosa i ett vetenskapshistoriskt kabinett, med tanke på att vetenskapen, trots sin schizofreni, förmått att hjälpa till både med "bomben" och att tillfälligt kolonisera månen. Man kan också uttrycka det så att det ytterst specialiserade frågandet inte behöver förstå sig självt. Följdsatsen blir då, att ju mer vi intresserar oss för kunskapsintegration desto mer kritiskt blir det problem som har att göra med inställningen till frågandet.

Det finns en kulturbetingad inställning till frågandet i västerländsk vetenskap. Men det räcker inte att konstatera detta för att förstå hur enskilda discipliner utvecklar sitt frågande.

När Eli Heckscher tog upp Eklunds kastade handske och i självprövande ändå såg ut över dåtidens ekonomiska vetenskap, fann han två begränsningar som han ville ifrågasätta. Den ena var att nationalekonomin ensidigt var inriktad på att studera statiska tillstånd och lämnat dynamikens problem utanför. Det andra var att denna vetenskapliga självbegränsning, som konsekvens hade att nationalekonomin inte kunde ge historikerna någon vägledning i frågor om ekonomisk förändring. Heckschers resonemang om hur denna situation skulle kunna brytas är visserligen kortfattad, men den ger i ett nötskal den vända, som forskaren upplever inför nödvändigheten att överskrida etablerade självbegränsningar. Ska man ge sig in på dynamikens fält inom nationalekonomin är det förenat med offer, menar Heckscher. Kan man offra redan gjorda landvinningar inom statistikens fält? Inför den utsikten ryggas han tillbaka. Då vore det bättre att "avstå från hela saken". Men i nästa ögonblick tillägger han: "Men det är en ganska orimlig tanke." Man kanske inte når några nya värdefulla resultat men det är ändå värt att försöka. Det krav Heckscher ställer, är att man måste utgå från den kända ekonomiska lagbundenheten och tillämpa den på nya frågor.²³

Det dilemma Heckscher uppfattade inom nationalekonomien utgör ett bra exempel på vetenskapens arbetssätt, i den meningen att det visar hur vetenskapen begränsar sig och inom denna begränsning når resultat, men hur själva begränsningen så småningom blir ytterst problematisk. Huvudanledningen till nationalekonomins uppenbara begränsning, fann Heckscher i det faktum att "förändringarna vanligen utgå från företeelser som ligga utanför det ekonomiska livets egen sfär, sådana som teknikens beskaffenhet och de mänskliga behoven".²⁴

Heckschers resonemang visar också hur en forskare reagerar inför det, som jag tidigare kallat rörliga gränser inom vetenskapen. Möjligheterna att på ett fruktbart sätt diskutera vad vetenskapen förmår vid en given tidpunkt ligger i att undersöka forskarnas uppfattning om de självbegränsningar deras vetenskap arbetar under. På det sättet går det att komma åt under vilka betingelser frågandet inifrån utvecklas. Det skapar förutsättningar för en vidare diskussion om och hur den vetenskapliga potentialen utnyttjas. Därmed har vi kommit fram till ett slags förtydligande av Eklunds kritik och dess innebörd. Om vi, som Eklund, undrar varför vetenskapen inte svarar på vissa frågor, kan vi i första hand gå till de relativt fast gränserna och där få en del av vår undran stillad. Sedan måste vi själva byta fråga och inte längre söka efter de saknade svaren utan avsaknaden av frågor.

Kanske kommer vi då fram till slutsatsen att vetenskapen i sin självförståelse är ytterst frågehämmad?

Skapande och gränser

För grekerna var Apollon formens, förnuftets och logikens gud. Dionysos stod för det spontana och de dunkla krafterna i tillvaron. Skapandets grundbetingelse, antingen det gäller konst, litteratur eller vetenskap, kan sägas bestå i konfrontationen mellan det dionysiska och det apolliniska. De betingar varandra ömsesidigt. Fantasin brukar i konst och vetenskap ofta framhävas som ett expansivt element som spränger alla gränser. Denna uppfattning, som väl närmast har romantiken att tacka för sin etablering i det nutida medvetandet, har länge medverkat till att skymma undan själva poängen i mötet mellan det dionysiska och det apolloniska, nämligen att skapandet kräver gränser.²⁵ Diskussionen ovan om vetenskapens rörliga gränser är därför i grund och botten en diskussion om kreativitetens möjligheter i vetenskapen. Vi måste undanröja uppfattningen att det skulle råda något slags motsatsförhållande mellan gränssättande och kreativitet. Det är först inom vissa gränser som ett skapande kan utvecklas till fullt. Här råder ingen skillnad mellan vetenskap och konst. Inom båda områdena kan det ibland vara så att snäva gränser bidrar till det rikaste skapandet. Konsten avviker inte generellt från vetenskapen genom att alltid tillåta lösare tyglar.

Det är först när fantasin inte längre betraktas som ett allmänt utsvävande, som avlägsnar oss från verkligheten, som det är möjligt att diskutera dess

konstruktiva roll utan att förklaras av den traditionella vetenskapliga rädslan för det subjektiva. Det är fantasins spel inom gränserna, som är det avgörande för hur en vetenskaps potential kan utvecklas. Men då måste fantasin få en chans att utvecklas eller att få spela upp sig och inte förses med "överrockar" som hämmar hela processen.

När Eli Heckscher fann att en gräns borde flyttas fram inom nationalekonomin innebar detta att han radikalt förändrade frågandets betingelser inom den vetenskapen. Men innan han kom fram till att gränsen var för snäv, måste han bli medveten om att den överhuvudtaget fanns. Idag kan vi tycka att det var naturligt att Heckscher ville ta steget mot en dynamisk analys, men sett mot rådande uppfattningar inom nationalekonomin under de två första decennierna av detta sekel, var detta ingalunda så självklart. Många andra forskare inom disciplinen såg ingen gräns: för dem var det självklart att enbart arbeta med statistiska problem.

En gynnsam frågeutveckling förutsätter att man är medveten om begränsningarnas realitet. Gränser och expansion går hand i hand.

Om olika slags frågande

Bristen på medvetande om gränser har varit mest ödesdiger i strävandena att integrera kunskap för att nå helhetliga framställningar av förlopp och tillstånd. Antingen har frågandet, i avsaknad av gränser, gått vilse, med påföljd att framställningen blivit spekulativ eller också har osäkerheten om frågandets spelrum resulterat i krampartade synteser, som vittnar om att vilja men inte våga. I stället för att gå till botten med det här dilemmat har forskningen legitimerat det, genom en slags adderingsfilosofi, som går ut på att kunskapsbit kan läggas till kunskapsbit på ett närmast mekaniskt sätt. På det viset slipper man formulera helhetsfrågor, som går utöver enskilda kunskapsbitar. En annan sida av detta är att vi idag har många olika och ibland motstridiga krav, kriterier och förväntningar på vad som utgör en god helhetsframställning.

Med hänsyn till den karaktär samhällsproblemen har idag och kan förväntas få i morgon, är det förbluffande att adderingsfilosofin fortfarande har en så dominerande ställning i samhället och i vetenskapen. Skälen till detta ligger i sammanblandningen av olika sorters frågande. Om det bara är vetenskapen som ska ställa helhetsfrågor får vi en politisk laddning av dessa som de inte kan bära. Olika slags helhetsfrågor från vetenskap, från politik, från enskilda grupper eller människor måste ställas mot varandra för att ett komplext samhällsproblem ska få en rimlig genomlysning. Att undvika att ställa helhetsfrågor därför att man inte vill att någons helhetsfråga ska dominera och fullständigt styra synen på ett problem, är en dålig utväg. Det är inte på det grundläggande planet kompromisserna ska göras. Utan ett tydligt helhetsfrågande av olika art kommer vi att få dolda kompromisser, där ändå någons icke-redovisade eller icke-artikulerade helhetsfråga blir bestämmande.

Adderingsfilosofin är mäktigt. Den har åstadkommit imponerande retoriska

uppvisningar om behovet och nödvändigheten av helhetliga synsätt och integration av kunskaper. Den har nästan lyckats "kompensera" existerande smulor av genuin kunskapsintegration med ett övermått av retorik. Grundvillkoret för att överbrygga klyftan mellan verklighet och förhoppningar ifråga om kunskapsintegration är att adderingsfilosofin skrotas både i vetenskapen och i samhället i övrigt.

Att utveckla helhetsfrågor kräver tid, pengar och mycket möda. Det är faktorer som i sig själva, mer än väl, förklarar varför helhetsfrågandet inte utvecklas bättre. Men det är i grunden en fråga om samhällsprioritering och forskningspolitik. Innan den diskussionen förs vidare är det nödvändigt att undersöka de rent kunskapsmässiga blockeringarna, som leder till att vi får så lite av genuin kunskapsintegration, trots alla uttalade ambitioner i den riktningen.

Jag tror att forskningen behöver granska sina egna förutsättningar i detta hänseende i långt större utsträckning än vad som hittills varit fallet. Man når ingen kunskapsintegration, med aldrig så stora resurser, om blockeringarna på vägen dit inte avlägsnas.

Bristen på helhetsfrågor aktualiserar också det jag tidigare nämnde om vetenskapens potential. Att den kan vara imponerande stor, när det gäller det specialiserade frågandet, kan ingen förneka, men hur är det när det gäller helhetsfrågandet? Har forskningen här verkligen utnyttjat sin potential? Vilka är begränsningarna och varför har de inte överskridits där så varit nödvändigt? Hur har forskarna resonerat?

Vetenskapens dilemma

Specialiseringens förbannelse är ett återkommande tema i kritiken mot vetenskapen. Man behöver inte bortse från värdet av specialisering för att förskräckas över dess effekter. De Solla Price har diagnostiserat den vetenskapliga "sjukdomen" så att när kunskapsmängden ökar kommer varje forskare att ha överblick över en allt mindre och mindre del av forskningsfronten. Denna process kan inte fortgå i det oändliga, menar Price, till slut når man den punkt där specialiseringens fördelar börjar väga jämnt med dess nackdelar.²⁶ Som den vetenskapliga situationen ser ut idag är det frågan om vi inte redan har passerat den här punkten. Läget har en paradoxal karaktär, eftersom vi inte längre vet vad vi redan vet.²⁷ Därför blir det allt svårare att bedöma marginalvärdet av tillkommande kunskap. Det helhetsfrågor jag har talat om förut riskerar att snurra runt i tomma luften.

Svårigheterna att bedöma marginalvärdet av tillkommande kunskap visar sig i forskningens tendens att hellre producera en eller flera avhandlingar för mycket om ett område, än att styra över insatserna mot andra problem. Universitetens industrialisering visar sig i de långa seriernas filosofi. För mycket av någon sak på ett ställe brukar kallas förorening; i det här fallet talas det om att vetenskapen bidrar till en ökande kunskapsförorening.²⁸

De "långa serierna" förutsätter ett någorlunda konformt frågande. Ett likriktat frågande är umbärligt både i vetenskapen och i samhället. En av specialiseringens många effekter framstår därmed klart: kunskapsutvecklingen har kommit in i en ond cirkel. När vi inte vet, vad vi redan vet har vi också förtvivlat svårt att få reda på vad vi verkligen behöver veta.

Går det att bryta den onda cirkeln? Det talas idag om kunskapsordnandet som en överhängande angelägenhet. Kunskapen måste ordnas i helhetliga bilder.²⁹ Olika discipliner använder skilda helhetsföreställningar, något som heller inte är ovanligt inom en och samma disciplin. Oavsett vilken helhetssyn eller helhetsteori det gäller finns det en gemensam angelägenhet: nödvändigheten av att komma ifrån ad hoc-analyserna, de tillfälliga synteserna, som hittills har stått som enskilda monument utefter vägen, och komma fram till en kontinuerlig utveckling av helhetsanalysen. En av de allvarligaste hindren i denna utveckling är den dominerande synen på frågandets roll i forskningsprocessen. Trots decenniers strävanden att integrera kunskap har egentligen inte själva kärnpunkten i problematiken observerats: hur åstadkommer man genuina tvärfrågor? Det är här som det har gått snett när det gäller den s k tvärvetenskapen. Att komma fram till fruktbara tvärfrågor är så tidskrävande och arbetsamt att det är frestande att gå en omväg förbi dem. Men det finns inga genvägar till integrerad kunskap. Samarbete mellan vetenskaper är nödvändigt men låt oss hålla fast vid dess egentliga benämning och inte ge sken av att det rör sig om något annat. Det ökar möjligheterna att få syn på kunskapsintegrationens verkliga problem.

Uppsatsens syfte

Huvudändamålet med uppsatsen är att analysera och diskutera vad som blockerar vägen mot en kontinuerlig helhetsanalys. Detta är ett nålsöga som man måste passera antingen man talar om helheter på världsbildsplanet eller i form av enskilda teorier.³⁰ Dessutom är det en passage som måste trampas upp för att resonemangen om helhetssyn osv inte ska stanna vid att vara söndagsbetraktelser utan komma in i forskningens vardagsarbete. Blockeringarna i helhetsanalysen måste studeras, dels i hur de uttrycks i övergripande vetenskapliga kulturer, dels i hur de kommer fram inom en enskild disciplin. Samtidigt är det viktigt att samspelet mellan större strömningar och discipliner kommer fram. Jag tänker därför först beskriva problem- och frågekulturerna. Finns det någon avgörande skillnad i deras sätt att förstå vad det innebär att ha kunskap? Vilka blir konsekvenserna av det ena eller andra synsättet för att utveckla helhetsanalysen? Därefter återkommer jag till frågandets konst, kompletterat med den omvända frågan: varför vetenskapen rimligen inte frågar. Nästa avsnitt behandlar historievetenskapens situation i några stora drag. Därefter kommer jag in på huvudtemat "jakten på det subjektiva och frågandets konst", där jag ska följa tyngdpunktsförskjutningarna i den historiska forskningsprocessen i förhållande till större vetenskapliga kulturer över

gott och väl ett sekel. I huvudtemat vill jag visa hur synen på frågandet och strävandet efter att åstadkomma helhetsbilder förhåller sig till varandra: vilka gränser olika forskare uppfattar och hur de förhåller sig till dem. Slutsatserna av analysen kommer att redovisas i en avslutande del.

Problemkultur och frågekultur

Hur ska vi få reda på vad vi redan vet? På vilket sätt och med vilka instrument kan kunskapen ordnas så att vi får någon slags överblick? Vad innebär det att ha kunskap? Och hur kan den skiljas från vad vi inte vet? Jag vill först kalla fram en typisk representant för frågekulturen till vittnesbåset: R. G. Collingwood. Denne börjar med att omedelbart protestera mot formuleringen på en av mina frågor. Att ha kunskap innebär att ha kunskap om något. Collingwood insisterar på att kunskapen är intentionell. Att veta något är inte bara att vara medveten om det. Det är en aktivitet, framhåller han med eftertryck. Kunskap innebär både aktiviteten att veta och vad man redan vet. Den viktigaste aktiviteten är frågandet. Den är inte något förstadium, eller preliminär i kunskapsprocessen, understryker Collingwood med skärpa, och vänder sig mot sina positivistiska motståndare. Frågandet är halva kunskapsprocessen, den andra halvan är att besvara frågan.³¹ Hur kan då Collingwoods synsätt hjälpa oss i det vetenskapliga dilemma vi har? För det första är det väsentligt att inte se kunskap som något som passivt kan lagras och tas fram vid behov. Om inte frågeaktiviteten hela tiden pågår så vet vi snart inte vad som redan är känt. Det är här den onda cirkeln i kunskapsutvecklingen kommer in. När vi inte vet vad som redan är känt så får vi svårigheter att fråga på ett adekvat sätt och kan vi inte fråga ordentligt så får vi heller inte fram vad vi redan vet. Slutsatsen blir att vi måste börja med frågandet för att bryta den onda cirkeln.

Nästa vittne är statsvetaren Karl Deutsch. Han får frågan hur man ska kunna skilja på det man vet och det som man inte vet. Det är teorins självkritiska uppgift slår Deutsch fast. Teorin måste hjälpa oss att veta vad vi vet och hålla detta åtskillt från vad vi vill veta. Hur ska vi veta om kunskapen växer, om vi vet mer än tidigare? Det finns bara ett sätt, svarar Deutsch, det består i att se efter om våra teories sanningsinnehåll har ökat och det kan undersökas på flera olika vis.³² Efter detta vittnesmål tar rätten paus för att i lugn och ro överväga innebörden i det sagda.

Collingwoods och Deutschs vittnesmål gör med all önskvärd tydlighet klart att vi har att göra med två diametralt motsatta synsätt på det förelagda fallet. Deutsch är en god exponent för den hittills dominerande problemkulturen. Här betraktas teorin som det avgörande momentet i forskningsprocessen och som det enda hjälpmedlet att hålla reda på vad vi redan vet. I teorin kan vi alltså se den upplagrade kunskapen. Förväntningarna på teorin blir enorma.

Nu knacker rättens ordförande med klubban och förhandlingarna fortsätter. Vad rätten närmast vill ha reda på är hur teorin vanligtvis fungerar. Går det att säga något generellt om detta? Sociologen Dennis Wrong bidrar med

följande synpunkter; det är påfallande, hävdar han, hur ofta teorin i samhällsvetenskapen skiljs från det frågande som ursprungligen var anledningen till teorins skapande. Navelsträngen mellan fråga och teori klipps av och teorin svävar fritt omkring. Den blir en av många teorier på en marknad.³³ En annan sociolog, Norman Birnbaum, begär nu ordet och vill sekundera Wrong. Vad som är slående ifråga om social teori, idag, framhåller han är dess abstraherade kapacitet. Den har blivit en maskin som ska göra allt, den tjänar alla och ingen.³⁴ Så uppstår plötsligt en viss oro i salen, när ett nytt vittne begär att få bli hörd. Albert Hirschman, ekonom med speciellt intresse för utvecklingsländernas problem, kliver upp i båset. Han angriper direkt tendensen till ett "tvångsmässigt och sanslöst" teoretiserande, som han menar brett ut sig i samhällsvetenskapen och som gjort särskilt tredje världens länder till tummelplatser för modellbyggare och paradigmtöpare. Huvudproblemet är, poängterar han, vilka kognitiva stilar som hindrar respektive underlättar förståelsen. Han väljer en rent historisk studie om den mexikanska revolutionen för att visa att den ger en insikt och en förståelse, som t ex en behaviouralistisk analys av konfliktmönster i Colombia saknar, trots en uppställning av 34 noggrant preciserade hypoteser. Den avgörande skillnaden mellan arbetena är, för Hirschman, att den behaviouralistiska utstrålar en övertygelse om att författaren uppnått en fullständig förståelse av sitt ämne medan den historiska studiens slutsatser är varsamma och uttalade med omsikt.³⁵

Kardinalsynnen i allt teoretiserande är, enligt det sista vittnesmålet, föreställningen att teorin ger fullständig överblick och förståelse. En sådan hållning kan kallas teoretisk arrogans och det paradoxala är att tron på en fullständig förståelse är det effektivaste hindret för att överhuvudtaget förstå någonting.

I problemkulturen blir teorin överbelastad. När sambandet med de ursprungliga frågorna klipps av står teorin där ensam och ska bära hela trycket. Det leder, dels till överdrivna förväntningar på teorin, dels till en överdriven nitiskhet i kraven på teorins överensstämmelse med data. Allt hänger på om teorin visar sig "riktig" eller inte. Det finns med andra ord inga andra sätt att diskutera teorins kunskapsroll. Forskningsprocessen reduceras till en fråga om sambanden mellan teori och data. Låt mig genast förtydliga detta så att misstanken undviks att jag inte skulle anse detta samband väsentligt. Det är ett viktigt led i forskningsprocessen men vad jag vänder mig mot är att det blir det allt dominerande. Då kan det fungera som blockering i kunskapsutvecklingen. Detta blir särskilt påfallande i teoriutvecklingen om helheter (oavsett form eller typ av helhet). Det finns naturliga skäl till att så blir fallet. Hur ska man annars kunna skilja rent spekulativa helhetsresonemang från sådana med substans? På den här punkten kommer vi tillbaka till den tidigare diskussionen om hur man kan veta vad man vet och inte vet. Helhetsteorier frestar forskaren att tro sig veta mer än denne egentligen vet. För att ta reda på hur det förhåller sig försöker forskaren pröva teorin. Det visar sig då i allmänhet att det finns stora luckor i överensstämmelsen mellan teori och data. Vad gör han eller hon då? Två alternativ ligger nära till hands. Teorin "anpassas" till data i den

meningen att dess anspråksnivå sänks eller reduceras. Det kan i sin tur innebära, antingen att teorins giltighetsområde inskränks, eller att teorin stympas. På det viset har man åtminstone kommit en bit på vägen, mot en klarare uppfattning om vad man kan säga att man vet och inte vet. Det andra alternativet består i att låta luckorna vara, lämna teorin intakt och se fram emot att de förra så småningom kommer att fyllas ut och berättiga teorins ställning på området. I det senare fallet avstår man från att klargöra skiljelinjen mellan veta/icke-veta, i förhoppningen om att detta kommer fram senare. Konsekvensen blir att forskaren inte längre vet vad det är värt att fråga vidare om. Han eller hon är ju inte klar över vad respektive inte vet. I det första alternativet är risken den att teorin vingklippas, dvs den får aldrig chansen att utvecklas. Vänder vi på det här kan vi säga att vissa teorier inte kan lyfta därför att de är för dåliga. Men det vore knappast befrämjande för forskningsutvecklingen att utgå från att alla teorier är dåliga och förtjänar vingklippning. Vi måste, för att använda Hirschmans begrepp, bättre kunna skilja mellan sådana kognitiva stilar som befrämjar en förståelse och sådana som hindrar den. En teori måste utvecklas, innan vi kan avgöra om den fungerar på det ena eller andra sättet.

Det andra alternativets nackdelar är uppenbara. Helhetsanalysen stryps av syrebrist: de gamla frågorna dansar ringdans med varandra.

I problemkulturen är det teorin som står i kunskapsutvecklingens centrum. I frågekulturen är det frågandet och teorin. För frågekulturen är förhållandet mellan fråga och teori lika viktigt som sambanden mellan teori och data. En teori måste bedömas lika mycket efter hur den bidrar till frågeutvecklingen som hur den kan förklara data. Teorin, i egenskap av förklaringsmönster, kan inte bära hela ansvaret för att avgränsa det vi vet från det vi inte vet. Som vi såg hos Collingwood, utgörs kunskap både av aktivitet (frågende) och struktur (teori). Frågandet som det viktigaste hjälpmedlet för att belysa gränsområdet mellan vetande/icke-vetande står centralt i den hermeneutiska traditionen. Det går tillbaka till det dialektiska frågandet hos Sokrates.³⁶ "Min fråga innehåller något mer än jag redan vet, den är en aning", skrev den tyske historikern Johann Gustav Droysen på 1850-talet. Frågan innehåller det nya; ju mer genomarbetad den är och ju rikare innehåll den har desto viktigare blir den. "Man kan säga, fortsätter Droysen, att i frågan och frågeställningen uttrycks den historiska genialiteten."³⁷

I helhetsframställningar är det svårt att förbinda utsikt med insikt, påpekar Jens Arup Seip, i sin "Utsikt over Norges historie" (del I, Oslo 1974). Att ställa helhetsfrågor kan ge en vid utsikt. I en kontinuerlig helhetsanalys kan man inte stanna där. Utsikten måste kombineras med insikt, om vi vill komma vidare. Helhetsfrågor som verkligen ger utsikt är också signifikanta frågor. Till en början saknar de av naturliga skäl skärpan. De behöver utvecklas. Men deras skärpa kan inte köpas till priset av att vi förlorar utsikten. Då har skärpan ersatt signifikansen. Svårigheten består i att kombinera ökad skärpa med bibehållen utsikt och bibehållen signifikans med ökad insikt. Det kan ses som kriterier för

om helhetsfrågor utvecklas i rätt riktning.

De drag i problemkulturen, som jag hittills behandlat visar på denna kulturs uppenbara begränsningar, när det gäller att utveckla kunskap om helheter. Den är för teorifierad för att göra det möjligt att utveckla en helhetsanalys. I avsnittet "Jakten på det subjektiva ..." kommer jag att visa hur problemkulturen vuxit fram. Dessförinnan har det bara varit möjligt att antyda några huvuddrag i problem- respektive frågekulturen. Båda utgör sammanfattande beskrivningar av idealtypiska drag i en vetenskaplig utveckling från 1850-talet och framåt. Problemkulturen börjar avteckna sig i mer tydlig form efter andra världskriget. Den är då en reaktion mot en tidigare dominerande metodkultur. Denna utveckling innebär inte att metodkulturen försvunnit. Vad jag syftar på, när det är tal om att de avlöser varandra, är deras dominerande ställning. Metodkulturen kom t ex att dominera över en tidigare frågekultur, som trycktes tillbaka vid mitten av 1800-talet. Olika discipliner har gått in i eller lämnat en kultur vid skilda tidpunkter. Jag har utgått från historievetenskapen. För att förstå dess utveckling är det nödvändigt att också se till större vetenskapliga strömningar. Dessa har komprimerats och beskrivits i termer av vetenskapliga kulturer, som syftar på vad som speciellt odlas eller framhävs i synen på forskningsprocessen. Kulturbegreppet är även väsentligt för att förstå hur vetenskapliga synsätt sprider sig ut över samhället. Samhällets förvetenskapligande är en process som vi kan iaktta under efterkrigstiden. Sist men inte minst är kulturbegreppet till hjälp för att kunna se över traditions- och teorigränser.

Varför vetenskapen rimligen undviker att fråga eller konsten att inte fråga

Det finns många skäl för att tona ner frågans roll i forskningsprocessen. Det är tidsödande, dyrt och mödosamt att komma fram till genomarbetade frågor. Det borde egentligen räcka som förklaring till varför vetenskapen inte gärna ställer sådana frågor. Men förhärskande idéer i samhället medverkar lika mycket. På kort sikt är det varken särskilt effektivt, resultatrikt eller volymmässigt imponerande att fördjupa sig i den del av en process som vanligen ändå ses som preliminär. Resultatsugna "avnämare" skulle förmodligen inte tro sina öron om någon berättade att det tog nästan femton år innan man kom fram till hyfsade frågeställningar inom komparativ politik.³⁸ Det är svårt att säga om detta är ett extremfall. Mycket tyder på motsatsen, även om det knappast är opportunt att briljera med sådana uppgifter. Här finns plats för forskning om forskningen.

När vi talar om konsten att inte fråga, är det rimligt att påpeka att det finns forskningsstilar som inte håller fram frågeställningen till direkt beskådande. Frågandet är implicit. Värre blir det att skilja mellan fall där man faktiskt inte vet vad man ska fråga och fall där frågan medvetet försummas. Men, invänder någon förvånat, går det att forska utan att ställa frågor? Det är om det konsten att inte ställa frågor handlar. Vi kan också uttrycka det så att det ibland gäller

hur man tar genvägar i forskningen. Det är en myt att forskningen alltid ställer frågor. Det går ännu så länge att ersätta ett fördjupat frågande med metod och beskrivningar. I ett stort arbete om universitetens roll i samhället påpekar t ex en recensent, att universitetshistorikerna fortfarande är osäkra på vilka de relevanta frågorna är. Arbetet bär mer vittnesbörd om metod än om fantasifullt frågande.⁴⁰

Metod och beskrivning kan vara ett sätt att komma undan frågandet. Ett annat är att låna frågor. Det innebär att forskaren får svårt att frigöra sig från beroendet till det område där lånet skett.

I forskningen om familjehistoria har det uppfattats som besvärande att historikerna varit så beroende av sociologernas frågor.⁴⁰ Ett annat sätt att slippa fråga är att använda gamla frågor. Frågandet blir rutiniserat. Ett utmärkt exempel på det kan vi hämta från masskommunikationsforskningen. Under årtal dominerade frågan om massmedias direkta effekter. En enkel effektmodell styrde frågandet. Det dröjde åtskilliga decennier, innan forskarna började fundera över om det inte var något fel på deras frågor, när miljoner av satsade dollar inte visade sig ge de förväntade resultaten.⁴¹

Konsten att inte fråga är synnerligen välutvecklad inom vetenskapen. Forskare och avnämare kan ha gemensamma intressen i att hålla frågandet kort. Det gör forskningen billigare och snabbare. Ibland sträcker sig ambitionerna inte längre än så. Men med universitetens industrialisering, den ökade tidspressen, svårigheterna att blicka ut över specialiteterna, är det överhängande risk att konsten att inte fråga kommer att få större betydelse än frågandets konst. Ju mer kortsiktigheten sätts i system, desto mindre livsluft kommer frågandets konst att ha. Frågandets förhållande till icke-frågandet är som sköldpaddans till harens i den bekanta anekdoten.

Vad är frågandets konst?

Om man med en behändig definition skulle kunna klara ut detta så vore det överflödigt att tala om en konst. Med ”konst” vill jag poängtera, att det inte rör sig om någon snabbt inlärbart förmåga. Med andra synsätt än dagens på t ex forskarutbildningen, skulle frågandets konst för länge sedan ha stått i centrum av den verksamheten. Frågandet har inte bara att göra med kunskap. Här kommer även den djupt förträngda visheten in i bilden. Det är bl a genom den, vi kan ta ställning till vilka frågor som är värda att ställa.

Frågandet är både en subjektiv aktivitet och en social process. Det sistnämnda markerar, att vi befinner oss på ett fält, där skapandet hela tiden rör sig inom kollektivt bestämda gränser. Dessa gränser utgör samtidigt betingelserna för kreativiteten inom en disciplin. Om frågandets konst hade någon plats i forskarutbildningen skulle den kunna belysa dessa betingelser och därigenom frigöra en mängd mänsklig energi, som nu är blockerad i sitt utlopp i forskningen.

Historievetenskapens situation

Vi har tidigare sett vilka begränsningar problemkulturen visade upp i förhållande till möjligheterna att utveckla en helhetsanalys. Problemen har en generell räckvidd över discipliner och vetenskapsfält, men lösningarna måste bli specifika. I annat fall skulle vi få en ohållbar konformitet och likriktning i kunskapsutvecklingen. Jag har förut understrukit att det är viktigt att olika sorters frågande kan utvecklas. Men det förutsätter att forskarna inom en disciplin är medvetna om vilka linjer frågandet följer. I annat fall kanske de bara upprepar vad som frågas på andra håll. Hur ser t ex historikernas helhetsfrågor ut? Har de någon speciell karaktär jämfört med andra samhällsvetares? Uppfattar historikerna själva att det finns några skillnader och i vad består de i så fall?

Historievetenskapen har genomgått flera större förändringar under senare decennier och visat upp helt nya sidor mot omgivningen. På en punkt har den emellertid varit märkligt tyst och det har varit i den allmänvetenskapliga och samhällseliga debatten om hur helheter kan studeras. Historikerna har inte förmått att leva upp till den förväntan, som utifrån riktats mot dem att bidra till denna allmänna problematik. Förväntningarna har naturligtvis vuxit ju mer den historiska dimensionen av samhällslivet trätt fram under det senaste decenniet. Detta är verkligen egendomligt: här har vi en disciplin som förfogar över ett par årtusenden av utvecklingsförlopp, olika samhälstyper och samhällsklimat, skiftande kulturer och ett överflöd av individöden. En disciplinen utanförstående kunde vänta sig att dess möjliga bidrag skulle bli som att öppna en enorm dammlucka: historisk kunskap skulle välla fram. För den, som är bekant med historievetenskapens utveckling, skulle det inte te sig mindre egendomligt. Under ett par hundra år har det inom historieskrivningen, i modern tid, talats om disciplinens uppgift att skildra helheter. Ändå står omgivningen besviken.

Historisk kunskap har visserligen vället fram, men inte i den förväntade strömfåran. Den historiska kunskapen har inte varit ordnad på det sätt, som omgivningen väntade. Har den varit ordnad så att historikerna själva varit tillfreds? Är den ordnad så nu? På den sistnämnda frågan svarar man förmodligen olika beroende på hur man uppfattar disciplinen historia. Är den en samling sidoordnade aktiviteter eller är det en verksamhet med integrerande syftning.⁴² Går man på den senare inställningen, finns det skäl att vara bekymrad, går man på den förra, kanske det räcker med en axelryckning.

Historievetenskapens väldiga växt och breddning är ur en synpunkt positiv, ur en annan ett ökande problem. Forskningsinriktningarna går åt så många olika håll att det förefaller omöjligt att åstadkomma synteser. Disciplinens breddning har inte åtföljts av motsvarande fördjupning. En fördjupad historisk förståelse förutsätter någon slags ordnande av kunskaperna. Bristen på effektiva, organiserande principer i disciplinen är dock inte bara ett resultat av kunskapsmängden. Det hela har djupare rötter, menar Bernhard Bailyn i en

”Presidential Address” till de amerikanska historikerna. Historievetenskapens allmänna mål har försummats till förmån för tekniskt problemlösande.⁴³

Besvikelse och desillusion kan också utläsas i en annan inflytelserik historikers syn på läget. Lawrence Stone menar att det är de stora projekten, med många anställda forskare, stora hopsamlade datamassor, processade i de senast tillgängliga datormodellerna och presenterade i sofistikerad matematisk form, som utgjort den största besvikelsen. De väldiga kostnaderna står, enligt Stone, inte i rimlig proportion till de blygsamma resultaten.⁴⁴ De förhoppningar som under framför allt 1960-talet, knöts till kvantifiering och stora projektorganisationer, som medel att ordna kunskap på ett nytt sätt, har uppenbarligen inte till fullo infriats. Men Stone målar inte läget i enbart mörka färger. Desillusionen har haft det positiva med sig att nya frågor, som förut blockerats av speciella metodologier, dykt upp. Frågornas karaktär har förändrats. Det historiska berättandet upplever en renässans.⁴⁵ Historievetenskapen har gått ett runt varv i sin utvecklingsspiral.

Jag tror man måste se de här synpunkterna från två ledande historiker som symtom, inte bara på ett disciplintillstånd, utan också på ett kunskapstillstånd i vidare mening. Det finns två aspekter på detta som bör framhåvas. Historikernas svårigheter att ordna sin kunskap är en del av ett större ordningsproblem. Varken vi eller någon annan vet egentligen riktigt vad vi redan vet. Den andra aspekten gäller kritiken mot vissa drag i disciplinens utveckling. Den visar tydligt att historikerna har börjat bli medvetna om problemkulturens gränser, som börjar upplevas som besvärande. Under de senaste två decennierna har historievetenskapen orienterat sig allt djupare in i problemkulturen (sett från svensk horisont). Den föreföll innehålla lösningar på en rad problem som disciplinen fann i sin egen tidigare utveckling. Nu, när gränserna börjar uppfattas som allvarliga begränsningar, ställs vi inför en rad fundamentala överväganden.

Ska historievetenskapen fortsätta att identifiera sig med andra samhällsvetenskaper? Har den någon egen specifik identitet? Hur ser den ut i så fall? Dessa frågor gäller vilken kunskapsväg disciplinen ska slå in på i framtiden. Situationen påminner om den som Droysen stod i för 130 år sedan. Han upplevde hur den tidigare frågekulturen höll på att krossas av positivismen. Det gav honom anledning att undra över om det fanns mer än en väg till kunskapen. Vi kan fundera över detsamma under uppbrottet från problemkulturen. Droysen fann att kollisionen mellan fråge- och metodkulturen i ett slag satte historievetenskapens grunder i fråga.⁴⁶

Hur ska vi idag uppfatta berättandets renässans inom disciplinen. Vad är det egentligen uttryck för? Stone ser det som en reaktion mot den ”ekonomisk-deterministiska modellen av historiska förklaringar”, det ideologiska engagemangets nedgång och svagheter i kvantifierandet.⁴⁷ Det kan ligga en del sanning i Stones förklaring, men man måste gå djupare än så. Berättandets renässans är ingen ny trend som vi har chansen att hoppa på och följa. Berättandet har ju från början varit disciplinens fundament. Dess aktualise-

rande de senaste åren visar på en grundläggande svaghet i historievetenskapens utveckling under 1900-talet. Berättandet har inte införlivats med historievetenskapen på en teoretisk nivå. Det har istället hamnat bredvid, som om det skulle behöva föreligga något motsatsförhållande. Utvecklingen kan också beskrivas så att Clio har haltat fram under många år.

Det är som alltid helhetsproblematiken som driver upp gömda och glömda svårigheter. Berättandet kan inte ensamt utgöra någon lösning på syntesproblemet. Ju bredare historien har fångats, desto besvärligare har knytandet av sammanhang blivit.⁴⁸ Teori och berättande måste gå hand i hand. En av historievetenskapens förnämsta uppgifter är att beskriva och förklara stora hastiga samhällsförändringar. Dessa inträffar ofta som ett resultat av unika konstellationer av högst disparata element och är därför bara lämpliga för teoretisk behandling i begränsad utsträckning. Här kommer berättandet in som en naturlig del av den historiska framställningen.⁴⁹

Berättandets renässans ger verkligen historiker anledning att fundera över disciplinens grunder och vad de innehåller. Det ger också en fingervisning om hur historikerns teoretiska problem skiljer sig från andra samhällsvetares. Frågan om kunskapsväg är kopplad till frågan om vilka uppgifter historikern ställer sig. Kan disciplinen leva upp till omgivningens förväntningar? Tidigare berörde jag den generella frågan om hur långt en vetenskap är beredd att "tänja" sig för att kunna ställa helt nya frågor. Vilken är den historiska vetenskapens potential? Vad är det för slags kunskaper historiker kan bidra med som inte någon annan kan ge? Eller annorlunda formulerat: hur förhåller sig historikern till sin disciplins självbegränsningar?

Ingen har uttryckt historikerns kunskapshållning bättre än Sivert Langholm. En av vetenskapens huvuduppgifter är att skilja vetande från det vi inte vet, skriver Langholm.

Men historievetenskapen har inte nöjt sig med denna uppgift. Det mänskliga kunskapsbehovet ifråga om dåtiden är utan gränser, det ställer frågor om tidsperioder och verklighetsområden där ingen källa ger, eller kan ge, entydiga svar. Historievetenskapen har accepterat detta och får därmed den lika viktiga uppgiften att skilja det möjliga från det omöjliga och så bestämma graden av sannolikhet för det möjliga. Vid varje tillfälle måste samma front hållas mot den lösa spekulativen. I denna utvidgade uppgift ligger ingen reducerad vetenskaplighet. Faktiskt är det så att spänningsförhållandet mellan kunskapsbehov och kunskapsmöjligheter har drivit historikerna till de största prestationerna. I gränsområdet till det okända har deras kritik och kombinationsförmåga utvecklats rikast. Den bästa historiska vetenskapen har inte alltid givit det säkraste vetandet.⁵⁰

Langholm har spämt bågen hårt. Samtidigt har han angivit en målsättning, som jag uppfattar som historievetenskapens livsluft. Det är inte något trampande runt inom säkra gränser, utan en anspänning och tånjning av gränserna.

Historikernas strävan efter att återge helhetsbilder kan, som hos Eli Heckscher, ses som idealet om "instantly castle-building". Den ambitionen har

emellertid ett pris, menade Heckscher. Historikerna kan inte både precis ange orsakssammanhangen och fånga helheten. Priset de betalar för helheten är en reducerad exakthet.⁵¹ Liksom tidigare, kan vi här följa hur Heckscher resonerar om gränser och deras innebörder för olika forskningsstrategier.

Historievetenskapens inträde i problemkulturen, under 1960-talet, tycktes helt förändra förutsättningarna för den typ av överväganden, som Heckscher gjorde. Utsikter öppnades mot att precisa angivanden av orsakssammanhang skulle kunna förenas med helhetsambitionen. Med hjälp av samhällsvetenskapliga teorier och metoder kunde helhetsanalysen få en skarp utformning. Var det möjligt att undgå att betala priset i Heckschers mening? Var de samhällsvetenskapliga teorierna helt förenliga med målsättningar, som uppfattades som angelägna i historievetenskapen? Eller fanns det någon risk att dessa teorier, när de användes i forskningen, skulle få sådana konsekvenser, att denna kom ur kursen?

Debatterna om "modellernas tyranni" kan uppfattas som inlägg i den frågan. Den debatten har två nivåer: en trivial, som gäller om historikerna bör använda modeller och en väsentlig, som handlar om vilka effekter olika modeller har på den forskning som skapas. Det är det senare ledet som är intressant, om vi vill få korn på hur målsättningar uttrycks i historievetenskapen. Det är svårt att föra målsättningsdiskussioner "in abstracto" på ett meningsfyllt sätt. Därför måste vi gå in på konkret forskning för att förstå den fulla innebörden i effekterna. Vad vi är intresserade av är hur frågandet om helheter ses av olika forskare. Det utgör en slags springande punkt för övervägandena om förenligheten av samhällsteori och historisk helhetsmålsättning.

Studiet av hur frågandet uppfattas i forskningsprocessen måste kombineras med analysen av vad det frågas om. Är det så att uppfattningen om frågandets roll blockerar möjligheterna till vad man kan fråga om?

Låt mig för att förenkla resonemanget dela upp helheter i analytiska och intuitiva. I historievetenskapens tradition har de senare de längsta anorna. Ursprungligen utgår den intuitiva helheten från den helhet som etableras i textsammanhang. Den står nära den hermeneutiska traditionen, men har givetvis utvecklats vidare i takt med samhällsförändringarna under 1800- och 1900-talen. Den tyska historicismen, representerad av t ex Leopold von Ranke uttrycker den intuitiva helhetssynen med nyckelbegreppen "Individualität und Entwicklung". Denna helhetssyn bryts redan under 1800-talets andra del mot en analytisk tradition. Även under den tyska historicismens blomstring finns avvikare mot ett analytiskt ideal, som t ex Lorenz von Stein.⁵²

Den analytiska helheten stammar från fysiokraterna i Frankrike. Det var de som etablerade ett systemsynsätt på helhet, som i sin tur kom att influera bl a Adam Smith.⁵³ Det finns naturligtvis en väldig spännvidd inom de båda helhetstraditionerna. Gränsen mellan traditionerna är heller inte klar. För historievetenskapens del är det mest intressant att element från båda traditionerna tagits upp och vidareutvecklats. I historikernas faktiska forskning kan den ena typen av element, t ex de analytiska dominera, medan de i sin

självförståelse utgår från den andra typen av element. Annorlunda uttryckt: en historiker kan ha en ambition ifråga om helhetsanalys som bygger på den intuitiva helheten medan forskningsarsenalen är hämtad från den analytiska sidan. Detta är inte konstigare än det förhållandet att både "förklaring" och "förståelse" används i den historiska forskningsprocessen.

Därmed har vi kommit fram till en huvudpunkt i min framställning. I filosofiska analyser av humanistiska discipliners utveckling framstår olika traditioner som om de uteslöt varandra. De är "rena och klara". Det finns givetvis ett pedagogiskt intresse i detta och det ligger i sakens natur att det på den filosofiska nivån är ett angeläget syfte att "bena upp" ett tilltrasslat idéinnehåll.

Men sett ur vetenskapshistoriskt perspektiv är just "härvan" eller "blandningen" av element ur olika traditioner ett huvudintresse. De sätter sökarljuset på det dubbelbottnade i forskarnas självförståelse. Så länge man envisas med att klassificera forskare som "rena positivist" eller "hermeneutiker" undgår man en hel mängd problem. Men det är kanske de problemen som är de intressantaste?

"Blandningen" av element från två helhetstraditioner hos en forskare blir speciellt kritisk när denne ska ta ställning till en fortsatt forskningsutveckling. Hur medveten är forskaren om "blandningen"? Vilka element i denna dominerar i de strategier denne drar upp? I vilken utsträckning uppfattar forskaren att det föreligger en konflikt mellan elementen när strategin utformas? Forskarnas möjlighet att utnyttja sin vetenskaps potential beror till en inte så liten del på hur de uppfattar dessa olika element och vad dessa synes innebära av gränser.

Om vi vill analysera hur synen på frågandet hänger ihop med möjligheterna att realisera en historisk helhetsanalys har vi att räkna med en dubbel dubbeltydighet. För det första gäller det blandningen mellan analytisk och intuitiv helhetssyn, för det andra blandningen mellan en hermeneutisk och positivisk syn på frågandets roll. Det hela kan förtydligas på följande sätt:

Fig 1:

		Typ av helhetsanalys:	
		intuitiv	analytisk
Synen på frågans roll i forskningsprocessen:	positivistisk	?	1. 2.
	hermeneutisk	3.	? 4.

Som framgår av uppställningen är rutorna 2 och 3 inte särskilt problematiska: den kombinationen är förväntad. Frågetecknen i de övriga två rutorna representerar däremot en vetenskapshistorisk utmaning. Problematiken med blandningarna är för övrigt en av anledningarna till att jag använder metod – respektive problem – och frågekultur i stället för positivistisk/hermeneutisk för att beteckna dominerande strömningar i vetenskapen.

Ifråga om blandningen av hermeneutik och positivism har Georg von Wright varit inne på detta när det gäller förklarings- och förståelsemomenten i forskningsprocessen.⁵⁴ Han menar att de båda momenten är förenliga. Vad han inte har berört är frågan hur förenliga ”fråga” respektive ”problem” är, i den första hälften av forskningsprocessen. Kan den hermeneutiska synen på frågandet förenas med den positivistiska uppfattningen av problemställningens funktion i forskningsprocessen? Detta är ett av huvudproblemen i historievetenskapens strävan att utveckla en helhetsanalys.

Innan vi går över till att följa hur blandningarna har uppkommit i ”Jakten på det subjektiva ...” är det nödvändigt att något beröra frågan om hur ovanstående resonemang berör olika teoritraditioner, som under de senaste decennierna utövat inflytande på historievetenskapen. Det finns naturligtvis relativt renodlade systemsynsätt inom samhällsvetenskapen, t ex hos sociologen Talcott Parsons eller hos statsvetaren David Easton.⁵⁵ Inom den marxistiska traditionen, i bred mening, finns både analytiska och intuitiva helhetssyner representerade även om den förstnämnda överväger. När t ex Georg Lukacs talar om helhet är det visserligen på en historiematerialistisk grund, men med delvis annorlunda övertoner än vad som återfinns i Marx’ egen politiska ekonomi.⁵⁶ Diskussionerna om teori och historia, antingen de förs inom ramen för en historiematerialistisk uppfattning eller utifrån annan samhällsvetenskaplig teori utnyttjad för historievetenskapliga syften, uppvisar en slående överensstämmelse på den punkten att förenligheten av en intuitiv med en analytisk helhetsanalys är lika problematisk. Att man sedan kan arbeta från olika utgångspunkter och med olika syften bör inte undanskymma denna likhet.

Den polske marxistiske ekonomen Oskar Lange påpekade på 1930-talet att nationalekonomin var överlägsen ifråga om analysen av begränsade problem, medan historiematerialismen hade sin styrka i att den tog hänsyn till hela ramen omkring ekonomin.⁵⁷ Men förutsättningen för att historiematerialismen ska kunna utnyttja den styrkan är att den kan integrera sin kärna, den politiska ekonomin hos Marx, med andra delar av helheten t ex, politik, moral. Den integrationen är ingalunda uppnådd inom historiematerialismen.⁵⁸ Går det t ex att nå en sådan integration genom att utsträcka den analytiska helhetssynen till att omfatta även övriga delar? Den problematiken blir ideligen akut, när vi kommer in på teorins utnyttjande i historisk analys. Då visar det sig att historiematerialismen också är en del av problemkulturen i den meningen att den uppvisar en teorifixering, om än på delvis andra grunder.⁵⁹ Jag vill alltså hävda att blandningsproblematiken i ovan nämnd betydelse är lika besvärlig inom historiematerialismen, som i andra traditioner med helhetsambitioner.

Utvecklandet av en historisk helhetsanalys har tidigare skett på skiftande betingelser. Först var det den politiska helhetsanalysen och syntesen som stod i centrum för intresset. Därefter har historievetenskapen breddats både med ekonomiska synsätt och socialhistoria. För förståelsen av de senaste decenniernas disciplindebatt är det viktigt att påpeka socialhistoriens starkt försenade inträde. I stället för att komma in i disciplinen samtidigt med ekonomin, redan

på 1920-talet, försenades socialhistoriens utveckling till 1950- och 60-talen.⁶⁰ Det innebar att även de teoretiska problem, som är förknippade med den utvecklingen försenades. Följden har blivit en teoretisk problemkoncentration under senare år som försvårat sikten framåt.

Blandningsproblematiken kräver att den kontinuerliga vetenskapliga utvecklingen ställs i centrum. Det är ofruktbart att diskutera om denna utveckling är rationell eller irrationell. Det finns rationella inslag, som måste belysas bättre, om utvecklingens karaktär ska komma fram. Detta har redan berörts när vi följde Eli Heckschers resonering. Att väga för- och nackdelar i ett strategiskt tänkande om forskningsutvecklingen måste rimligtvis ses som en form av rationell aktivitet. Traditionen, som en forskare står i, är emellertid inte genomskinlig för denne och internaliseringen av den är heller inte så fullständig att forskaren är helt determinerad. Traditionen måste tolkas av forskaren särskilt vid sådana tillfällen när nya strategier dras upp. De "tysta" komponenterna i en tradition, som Michael Polanyi framhåvt, låter sig inte artikuleras på något direkt och entydigt sätt, när behovet infinner sig att förstå deras innebörd. Forskare som delar vissa grundläggande synsätt kan tolka andra ingredienser i en tradition på fullständigt olika sätt. Rolf Torstendahl har gjort en distinktion här mellan minimum- och optimumnormer som är värdefull för det här resonemanget.⁶¹ Ett gemensamt synsätt på minimumnormer, t ex värdet och användningen av en metod, behöver inte medföra att synen på t ex helhetsanalysen också är gemensam. Från delade minimumnormer kan en del forskare falla tillbaka på äldre helhetsuppfattningar, medan andra söker nya former.

Jakten på det subjektiva och frågandets konst

"Jag är verkligen förvånad, när jag tänker över hur svagt mitt sinne är och benäget till fel", skrev Descartes en gång i sina "Meditationer".⁶² Uttalandet bör ses som led i en strävan från Francis Bacon och framåt att skapa några slags regler eller en form för disciplin, som skulle vägleda novisen på kunskapens fält. Den mänskliga tendensen "att gissa ometodiskt och slumpmässigt" åstadkom inte bara fel utan också en mental slapphet. Det försvagar möjligheterna att nå insikt och Descartes förordade därför ett strikt program. Här spelade den bekanta principen om tvivlet en central roll. Tvivlet var det medel som förberedde sinnet för reglerna och jämnade vägen, genom att bryta ner invändningar. Bacon hade redan insett det här behovet av en intellektuell rening, "expurgatio intellectus".⁶³ Det radikala tvivlet var Descartes version av detta. Hur skulle man kunna få kaotiska, passionerade sinnen att resonera lugnt och metodiskt? Sinnet måste befrias från förvärvade vanor, synsätt och värderingar, "until compelled to face the primordial truth of the "*cogito*" whose "*sum*" now stood divested of its cultural heritage in an ahistorical silence". Descartes hade därmed satt i system vad Bacon påbörjade när han tidigare uttalat att han hade renat sinnet och jämnat dess golv.⁶⁴

Descartes undantog vissa objekt från tvivlets metod. I första hand Gud, men även moralfrågor och praktiskt handlande. Eftersom det i moralfrågor ofta fanns delade meningar om vad som är rätt, såg Descartes det som sitt ideal att i handlandet ansluta sig till modererade åsikter, så långt som möjligt från extremerna.⁶⁵

”I feign no hypotheses” var Newtons uttryckliga avståndstagande från det som hade smak av spekulation och fantasi.⁶⁶ ”Newton tycks ha haft en skräck för termen hypotes”, påpekade William Whewell 1840 i sin ”The Philosophy of the Inductive Sciences”. Stanley Jevons var så övertygad om att Newton använt den sk hypotetiskt-deduktiva metoden att han ville uppfatta avståndstagandet som ironiskt. Dugald Stewart, bekant som Adam Smith’s biograf, menade att det urskillninglösa skallet mot hypoteser fick sin näring av Newtons avvisande attityd.⁶⁷

John Stuart Mill framhöll att övergången från en induktiv metod till en hypotetisk-deduktiv kom att innebära en större betoning av hypotesen. Men hypotesen var bara en larv, som väntade på att få övergå till fjärlig, att bli en bekräftad teori. Hypotesen blir i Mills synsätt en förbrukningsvara: den kan kastas när teorin är etablerad.⁶⁸ Den har bara sitt värde som ”preliminär”, för att använda Collingwoods term.

Det går att finna passager hos Mill som avslöjar att han fruktade fantasielementet i hypoteser. ”Man tror att en hypotes är värd en särställning, om den förutom att göra reda för tidigare kända fakta, har lett till föregripande och förutsägelse av andra fakta, som erfarenheten efteråt verifierat.”⁶⁹

Under nästan 200 år efter Newton kunde inte någon förespråka användandet av hypoteser utan en orolig blick bakåt.⁷⁰

Newtons avståndstagande till hypoteser kan förstås mot bakgrunden av två företeelser i hans samtid. Den ena var det utbredda bruket att använda termen i sådan mening, att den tillät de mest fantastiska förmodanden att bli kallade hypoteser.⁷¹ Den andra var det faktum att det i samhällsdebatten uttalades starka tvivel på, om sådant som hade med subjektivitet och fantasi att göra verkligen var att lita på. Det huvudsakliga skälet till detta var framväxten av ett utvidgat creditsystem som innebar att man bara hade ett papper att lita till plus ett subjektivt förtroende. Det var en helt annan sak än att köpa och sälja jordegendom. ”Credit” framställdes i debatten som jämförlig med Fortuna, denna nyckfulla kvinna, som ingen kunde vara säker inför.⁷² Det subjektiva var svårt att kontrollera och förutsäga och därför vanskligt att låta sitt öde bero på. Det fanns således, både inom Newtons vetenskapliga miljö och i den offentliga debatten en stark skepsis, för att inte säga rädsla, för det subjektiva och dess yttringar.

Naturvetenskapen kom, som vetenskapligt ideal, att utöva ett inflytande på de flesta andra vetenskaper. Hanna Arendt har uttryckt åsikten att de samhällsvetenskapliga och humanistiska ämnena i många avseenden missuppfattade eller misstolkade den naturvetenskapliga forskningsstilen.⁷³ Nu har vi sett att det inom själva naturvetenskapen, hos Newton, förelåg en fundamental

missuppfattning om forskningsprocessen och speciellt om frågandets natur. "Det ligger i sakens natur", skriver Droysen på 1850-talet, "att vi inte på något enkelt sätt kan hämta definitionen på vår vetenskap och reglerna för dess verksamhet från andra vetenskaper. Ty då kommer vi under deras norm och blir framför allt beroende av deras metoder".⁷⁴ Droysen är en av de intressantaste kristallisationspunkterna för vad som händer i humanistisk vetenskap vid mitten av 1800-talet. Positivistiska ideal börjar tränga allt djupare in i olika vetenskaper. Den grund för metodkulturen, som Francis Bacon och Descartes tidigare lade, får ett naturligt fäste under 1800-talet i de vetenskaper, som då vann sin professionella status. Utan en utvecklad forskningsmetod och med klara gränser mot andra discipliner, var det svårt att hävda ett områdes egenvärde och autonomi.

Positivismens första offer var frågandet. Vid mitten av förra seklet mattades påtagligt intresset för allmänhermeneutiska frågor.⁷⁵ Inom historievetenskapen sågs den källkritiska metoden som nyckeln till kunskapen. Droysen protesterar eftertryckligt mot detta synsätt. Genom Ranke och Pertz har vi "sjunkit ner i den skrikritiken, som består i om en arm djävel har skrivit av den andre".⁷⁶ Vidare, hävdar han gentemot Ranke, ser många de historiska studiernas mål i faktas riktighet, vilka de anser sig finna i utforskandet av primärkällorna. Det är självklart, fortsätter han, att det är "viktigt, väsentligt och grundläggande, men det är bara det att det inte utgör målet".

Das wahre Faktum steht nicht in den Quellen⁷⁷

Kritikens uppgift är att bereda materialet så att man når en förhållandevis säker och korrekt uppfattning om sammanhangen.⁷⁸

Jag har tidigare varit inne på vilken avgörande betydelse Droysen tillmäter frågandet och frågan. Det är därför inte förvånande att han reagerar mot tendensen att låta metoden vara det viktigaste i forskningsprocessen. Varje infall är inte en historisk fråga. Forskningen är inte inriktad på de tillfälliga fynden utan "den söker något". Men då måste den också veta vad den ska söka; "först då finner den något".⁷⁹ Frågan är "motorn" i forskningsprocessen på flera sätt, den preciserar vad vi vill veta, men den styr också urvalet av källor. Droysen har en mycket klar funktionell källsyn.⁸⁰

I Droysens kritik mot Heinrich Sybel's voluminösa historia om den franska revolutionen exemplifieras, på ett mycket tydligt sätt, vad bristen på tillräckligt frågande leder till. Droysen saknar en perspektivisk enhet i verket. De frågor som arbetet vill besvara är inte tillräckligt skarpa och klara. Man får så många svar, det enskilda överskuggar helhetsintrycket. Det är som att vandra runt ett tempel, skriver Droysen, och försöka läsa fris efter fris. Sybel kommer inte till de sista frågorna.⁸¹

Sybels svar avslöjar egentligen mer än själva kritiken. Han uppfattar Droysens påpekande om bristen på sammanhang mellan enskildheter och helhet som en fråga om resumerande och orienterande översikter. Sedan jämför han sin egen del av revolutionshistorien med Droysens "Vorlesungen

über die Freiheitskriege" (1846). Den senare har också väldigt lite av reflexioner och resuméer, påpekar han, och ändå är framställningssättet så diametralt motsatt hans eget. Droysens framställning lever på att den är så genomgående subjektiv, menar Sybel, man ser författaren lika tydligt som hjältarna och detta engagemang griper läsaren och ökar dennes intresse. "Min hela natur förbjuder mig detta", fortsätter Sybel, "min bok kan bara utöva någon verkan genom sin objektiva framställning".⁸²

Diskussionen mellan Droysen och Sybel visar hur långt jakten på det subjektiva har gått. Bristen på ett genomgående frågande uppfattas som avsaknad av resuméer och översikter, som om de kunde ersätta djupborrande frågor. Det intressantaste kanske ändå är att objektiviteten förs in som det verkligt tunga artilleriet mot Droysen. Därmed är vi inne på ett annat av de frontavsnitt, som Droysen fann sig föranledd att kämpa på.

Droysens kamp mot vad han kallade den "eunukiska objektiviteten", som han fann förkroppsligad hos Ranke, har ibland missuppfattats som en plädering för en politisering av historievetenskapen. Droysen var engagerad i den politiska utvecklingen i de dåvarande tyska staterna och i Europa. "Den som inte tar del av nutidens intresse kan inte bedöma dåtiden."⁸³ Han irriterades av den ständigt negativa synen på revolutionshistorien som förstörelsens tid, när den enligt hans uppfattning var befrielsens.⁸⁴ Vi kan inte göra oss fria från alla band, fördomar, trosuppfattningar; vi skriver inte för evigheten, menar Droysen.⁸⁵ Den verkligt positivistiska utmaningen för Droysen blev H. T. Buckles "History of Civilization in England" (1859:vol. I; 1861:vol. II). Buckles betoning av lagbundenheternas betydelse i historien kom för Droysen att aktualisera själva grunderna och den kunskapsväg den historiska vetenskapen representerade. Det innebar också ytterligare en möjlighet att komma åt det subjektiva. Sybel var t ex övertygad om, att det skulle eliminera det subjektiva elementet i historikernas skapande av sammanhang. Liksom naturvetenskapen borde man utgå från att det som inte låter sig uppfattas som beroende av lagar är främmande för vetenskapen.⁸⁶ Droysens nämner i förbigående Sybels lagar för det historiska vetandet "und all den Quatsch".⁸⁷

Droysen förde, som vi har sett, en kamp på flera fronter, dels mot den inträngande positivismen, dels mot tidigare utvecklade drag i metodkulturen. De naturvetenskapliga idealen såg han som ett hot mot historievetenskapens egen kunskapsväg. Därmed är inte sagt att den vägen låg öppen och klart belyst. Ranke, Sybel och Droysen utgick samtliga från en hermeneutisk grundåskådning men representerar trots det helt olika forskningsinriktningar. Ranke och Sybel skyggade för det subjektiva, var och en på sina grunder. Droysen bejakade det som en fundamental drivkraft i forskningsprocessen. Detta illustrerar att forskare måste tolka den tradition de befinner sig i. Historievetenskapens fortsatta utveckling gick varken i den av Sybel eller Droysen önskade riktningen. Ranke blev idealet för flera kommande generationer av historiker. Droysen ifrågasätter, en aning resignerat, om framställningar som är så objektiva som möjligt, fotografiska och mekaniska skulle utgöra historiens

sanna väsen. Och studenterna, alltmer specialiserade, bli ”fabriksarbetare i ’Monumenta’”.⁸⁸ Om biskopen Eklund haft möjlighet att rikta sina frågor om vetenskapen till Droysen är det möjligt att herrarna förstått varandra. Den senare uppfattar sin art av historieskrivning inte som stundens ingivelse, utan föranledd av de sista stora frågorna, som rör människosjälen, åtminstone den själ som söker sammanhang.⁸⁹

Fram mot sekelskiftet 1900 och därefter, kan vi ta fram två exempel i historievetenskapen, som båda visar hur man försöker överskrida den rankeanska historieskrivningen. Båda syftar till att föra in kausala element i disciplinen, men det görs utifrån helt olika utgångspunkter. I Tyskland är det Wilhelm Dilthey, som söker en förening mellan förståelse i hermeneutisk mening och förklaring i positivistisk mening. I Frankrike är det Langlois and Seignobos, som vill lägga en fast vetenskaplig grund för historia med mer markerade positivistiska förtecken.

Ett huvudintresse för de båda fransmännen var frågan hur syntesen i historieskrivningen skulle kunna regleras. Seignobos såg inte historia som en vetenskap i naturvetenskaplig bemärkelse: historia är blott en kunskapsprocess, en slags resonerande vetenskap. Men den delar kravet med vetenskapen att den måste höja sig över blotta verifierandet av fakta och kunna förklara dem genom deras orsaker.⁹⁰ Den kausala förklaringen skulle kunna bli ryggraden i syntesen och ett medel att kontrollera spekulativa utsvävningar. Men man kunde gå ett steg längre. Genom att upprätta ett universellt frågeschema för fenomen som har med vanor och upprepat beteende att göra, skulle man få hjälp av ytterligare en bygnadsställning i det historiska konstruktionsarbetet.⁹¹ Historievetenskapens subjektivitet erkänns av Seignobos. Reglerna kan inte eliminera detta. Efter sin gemensamma metodbok går emellertid Langlois och Seignobos åt helt motsatta håll, i frågan om synen på objektiviteten. Langlois anser att källkritiken kan eliminera de subjektiva dragen i faktaurvalet. Historikern är då skyddad från sin egen fantasi genom ackumuleringen av solida fakta som omger honom. Langlois gick så långt i objektiv strävan att han helt ville utesluta subjektets roll i forskningsprocessen. Det bästa vore, om människor fick direkt kontakt med de historiska dokumenten, utan något mellanled av historieforskare.⁹²

Seignobos gick en mellanväg. Han ville undvika faktasamlandet och spekulativen och menade att en historisk syntes skulle kunna utvecklas på grundval av kontrollerade hypoteser om den historiska utvecklingen, som till resultat skulle ge universellt giltiga generaliseringar om mänskligt beteende.⁹³ Med detta påbörjade Seignobos brobyggandet över till den samhällsvetenskapliga sidan.

Dilthey utgår från en hermeneutisk grund, men inser att den måste överskridas för att den humanistiska vetenskapen ska få bättre förutsättningar att fånga de olika dragen i samhällsutvecklingen. Han vägrar att uppfatta ”förståelse” och ”förklaring” som motsatta förfaranden i forskningsprocessen. I stället har vi att göra med en trappstegsprocess. Det rena beskrivandet ser

Dilthey som en både teoretisk och praktisk omöjlighet. Objektiviteten är inget antingen eller, utan bör ses som grader av objektivitet. Lika så motsätter han sig den uppdelning av vetenskaper i idiografiska (individualiserande) och nomotetiska (generaliserande), som fördes fram av de tyska filosoferna Windelband och Rickert.⁹⁴ Historia blev i deras uppdelning en idiografisk vetenskap. Den klassificeringen kan för övrigt ses som ett försök att legitimera den tyska historieskrivningen i Rankes tappning.

Droysen insåg att positivismen ställde historikern inför avgörande kunskapsfrågor. Han ville väcka debatt om detta. Den positiviska utmaningen hälsade han, som ett välkommet tillfälle att få historikerna att fundera över sådana frågor. Problematiken med "blandningen" togs egentligen inte upp på allvar förrän av Dilthey. Bernheim problematiserade inte blandningen, utan adderade element till element i rent eklektisk anda, i sin stora och inflytelserika metodbok, där historievetenskapens målsättning förändrades mellan varje ny upplaga.⁹⁵

Under 1800-talets gång kan vi följa hur metodkulturen vinner insteg. Metoden blir medlet att hålla subjektiviteten i schack. Samtidigt finns andra tendenser, som kännetecknas av en strävan att bearbeta metodkulturens konsekvenser och finna acceptabla utvägar. Frågan var inte om forskningsprocessen skulle regleras, utan hur det kunde ske utan att kunskapsutvecklingen låstes eller insnävrades i oacceptabel utsträckning. Dilthey framhöll ideligen hur väsentligt det var att kunskapsutvecklingen höll jämna steg med samhällsförändringarna. I både det och andra avseenden var han en sann arvtogare till Droysen.

Metodkulturens yttringar här i Sverige kommer fram i de uppfattningar samtiden hade om Lauritz Weibull. Hans verkliga insats bedömdes då ligga i användningen av den källkritiska metoden. Som både Torstendahl och Birgitta Odén har påpekat var detta en missuppfattning av Weibulls syfte, som i stället var att i linje med strävanden på kontinenten skapa en fastare grund för den historiska syntesen.⁹⁶ Odén har framhävt att det särskilt var två element i Weibulls vetenskapsideal, som föranledde motsättningar med andra humanistiska forskare: objektiviteten och tvivlet. Däremot uppskattades dessa hans ideal i andra vetenskapliga kretsar, bland medicinsk och annan naturvetenskaplig sakkunskap, men även från filosofiskt håll. "Objektiv" betydde för Weibull att forskaren var underkastad bestämda regler, som eliminerade hans valfrihet. Han reagerade mot att det i dåtidens nordiska forskning förekom politiska, religiösa och nationella värderingar. De hade ingen plats i vetenskapen, enligt Weibull. Raseringen av sådana värdemässigt färgade synteser blev ett huvudmål för hans kritiska verksamhet. Historievetenskapen kom att framträda som den omvärderande vetenskapen.⁹⁷

Weibull var väl underrättad om den samtida franska forskningen, där Descartes' ideal om tvivlet hölls högt. Startpunkten i forskningsprocessen var tvivlet. Kritiken kom att kopplas ihop med tvivlet som vetenskapsideal på de weibullska seminarierna. Weibulls starka betoning av tvivlet och objektiviteten

ger anledning att undra över hur han såg på frågandets betydelse i byggandet av synteser. Det paradoxala med syntesbyggaren Weibull var att han inte betonade frågandet.⁹⁸ I omvärderandet ligger möjligheten att bara vända på tidigare frågor. Weibull vann ny kunskap, men inom den gamla ramen för vad som betraktades som historiskt betydelsefullt. En förutsättning för detta var, som Göran B. Nilsson påpekat, att han rörde sig inom "tider och platser, där konsensus om det historiskt betydelsefulla var fast etablerad". På de förutsättningarna kunde Weibulls variant av faktapositivismen fungera. Dess "utåt osynliga begränsning" låg i att den enbart fungerade inom den traditionella humanistiska historievetenskapens ramar.⁹⁹ Det innebär att Weibull kunde nå väsentliga resultat utan att ställa nyskapande frågor. Han behöll de gamla frågorna men ändrade på svaren. Inom de ramarna kunde även tvivlet få fritt spelrum. I raserandet av tidigare historiska konstruktioner kunde värderingar och andra subjektiva element agera harar. Nilssons poängtering av inom vilka ramar Weibulls vetenskap fungerade ställer frågan på sin spets: om man går utanför de ramarna, vilka problem dyker då upp i forskningsprocessen? Weibull skapade något nytt, men han gjorde det genom att angripa och kritisera andras subjektivitet. Det är en forskningsväg, som under vissa omständigheter kan vara värdefull, men den räcker inte som forskningsprogram, eftersom gränserna för den egna subjektiviteten eller frågandet aldrig får möjlighet att ifrågasättas och eventuellt överskridas.

Är det fullständiga tvivlet möjligt som utgångspunkt i en kunskapsprocess, eller är det en illusion? Varken i historievetenskapen eller i filosofin är det fullständiga tvivlet möjligt. Vi får gå in i forskandet med de fördomar vi har, för de kan inte drivas ut genom vissa uttalade grundsatser. Poängen är att det inte faller oss in att de *kan* ifrågasättas. Tron på det fullständiga tvivlet blir således en form av självbedrägeri och inte ett verkligt tvivlande. En person kan naturligtvis börja tvivla på det, som han eller hon förut trodde på. Men i det fallet tvivlar man, därför att det finns positiva grunder för det och inte på grundval av Descartes' princip.¹⁰⁰

Det har tagit lång tid innan olika vetenskaper accepterat att hypoteser egentligen inte är annat än gissningar, låt vara med Whewells ord att de är "happy guesses". Det verkade opassande att den högtidliga vetenskapen skulle påbörja sitt arbete med något så subjektivt präglad som en gissning. "Fantasi" har inte stått högt på eventuella listor över forskares samtalsämnen. Det har tagit vetenskapen århundraden att försöka komma underfund med vad de subjektiva elementen i forskningsprocessen spelar för *positiv* roll. Uppmärksamheten har varit mest riktad på deras negativa betydelse. Jakten på det subjektiva har fortgått oavlåtligt. Idag går det finna många uttalanden om vilken avgörande betydelse fantasielementet har i forskningen. Ändå är det inte ovanligt att något avfärdas som blott en hypotes. Jag vill påstå att forskningen fortfarande är kluven i sin inställning till hypoteser, trots alla påståenden om deras väsentliga roll. Det är svårt att förena upplevelsen av hypotesen som gissning med insikten om att den är 'motorn' i forskningsprocessen. För att

acceptera detta krävs försäkringar om inbyggda kontroller, som garanterar att det finns någon form av objektivitet i processen. Släpp fantasin lös i den del av forskningsprocessen där upptäckter görs, har Karl Popper manat, men låt oss vässa giljotinen, när teorierna kommer över till den del av forskningsprocessen där de kan falsifieras. Låt gärna fantasin sprudla men betänk nålsögat! I den långsamma utvecklingen mot en bättre förståelse av frågandets roll verkade Poppers maningar befriande. Men det fanns förbehåll. All forskning och alla teorier passade inte Poppers giljotin. Marxism och psykoanalys föll utanför. Marxismen var en gång en teori, enligt Popper, men dess förutsägelse om kapitalismens utveckling har en gång för alla falsifierats. Psykoanalysen går inte att falsifiera, eftersom den inte utesluter något fysiskt mänskligt beteende. Vad någon än gör är det förklarligt i Freuds eller Adlers termer.¹⁰¹

Popper står centralt i problemkulturen. I reaktion mot den tidigare positivismens och metodkulturens koncentration på metod eller teknik höll han fram känsligheten för problem som det avgörande. Forskningsprocessen består av djärva gissningar kontrollerade av rationell kritik. Upptäckten av ett nytt problem är en skapande akt, men är ändå resultatet av kritik.¹⁰²

Det sistnämnda synsättet bör jämföras med Collingwoods uttalande att det inte finns någonting som stör inledningen av en frågeprocess mer än att samtidigt behöva argumentera.¹⁰³ Kontrasten visar hur oerhört angelägen Popper är att framhäva att ingenting subjektivt förekommer, utan att kritiken finns med som ett vakande öga. Invändningar har också framförts mot Popper för att hans syn på forskningsprocessen är för snäv. Med den väldiga vikt han lägger på kritiken som en slags överrock på alla moment i forskningsprocessen, finns det uppenbar risk att den framför allt blir en felelimineringsprocess.¹⁰⁴ Jakten på det subjektiva går vidare i nya former. En huvudanledning till Poppers betoning av det rationella i kritiken är den betydelse han tillmäter uppfattningen om hur säker vår kunskap är. Den bestämmer nämligen både vår attityd till oss själva och till politiken. Poppers upplevelse av marxismen fungerar här som ledstjärna för inställningen.¹⁰⁵

Både Popper, i vårt århundrade, och John Stuart Mill under 1800-talet, är exempel på vetenskapsfilosofier, som utgått från naturvetenskapen i sin kritik av tendenser i humaniora och samhällsvetenskap. Mill reagerade mot vad han upplevde som lösligt och diffust i den tyska historicismens helhetskonceptioner. Popper har gått till storms mot en alternativ helhetsuppfattning från förra seklet.

Brytningen med metodkulturen, från något andra utgångspunkter, är också temat för socialpsykologen A. H. Maslow. I en artikel i "Philosophy of Science" (1946) argumenterar han för varför vetenskapen måste bryta upp ur den då förhärskande metodkulturen. Naturvetenskapens prestige och metodologi ser han som bestämmande för att metodkulturen även behärskar samhällsvetenskapen. Konsekvensen blir att de samhällsvetenskaper, som mest liknar naturvetenskapen i sin metodologi får en ledande ställning bland sina grannar. Fysiken toppar den naturvetenskapliga pyramiden, nationalekonomien den

samhällsvetenskapliga. Det är inte metoderna som är väsentligast, hävdar Maslow, utan problemen. Men ett ökat problemmedvetande skulle olika vetenskaper kunna mötas i samarbete. Vetenskapens hela sfär skulle kunna utvidgas, när inte längre metoderna styr vad som är intressant och möjligt att forska om. Vetenskapen skulle därmed kunna möta samhällets förväntningar på ett bättre sätt. Inriktningen på problem borde även frigöra forskarnas kreativitet på ett annat sätt än sysslandet med metoder.¹⁰⁶

Maslows artikel summerar upp slutsatser från krigsåren när samhällsvetenskapen i Förenta staterna drogs in i statsmaskineriet, men den pekar också framåt mot vad som skulle komma. Problemkulturen börjar artikuleras på olika plan.

I den svenska utredningen "Samhällsforskning" (1968) understryks att den samhällsvetenskapliga forskningen alltmer kommit att inriktas mot frågor som är föremål för politiska beslut. En fortsättning i denna riktning, bedöms som nödvändig, men det är minst lika viktigt att statsmakterna, både politiker och administratörer, "i högre grad tillägnar sig det systematiska och operativa betraktelsesätt som numera kännetecknar samhällsvetenskaperna".¹⁰⁷ Den utveckling som Maslow skisserade på 1940-talet kan vi här se på väg att förverkligas: förvetenskapligandet av samhället börjar i toppen. Under problemens tak kan både olika discipliners forskare och samhällsrepresentanter mötas, förutsatt att det finns ett språk som förstås av alla. Det språket fanns redan utvecklat i den vetenskapliga problemkulturen. Nu skulle det spridas vidare till andra grupper och ge dem en möjlighet att formulera sig på ett adekvat sätt. Själva problematiseringsprocessen borde gå i en fåra: den vetenskapliga. De problem som inte kunde flyta genom där var knappast värda ett seriöst övervägande.

Samhällsvetenskapen såg ut att gå en ljus framtid till mötes. Värre var det med de humanistiska ämnena. När kunskapssökandet började domineras av ökade krav på samhällsrelevans verkade de sistnämnda disciplinerna sitta illa till. Gamla vetenskapliga ideal kunde kännas trånga. Den nya problemkulturen ställde inträdeskrav. Historievetenskapens sekellånga diskussioner om hur en syntes eller helhet bör utformas fick ny aktualitet. Den process som pågått med strävande att göra positivistiska element förenliga med hermeneutiska, som t ex hos Dilthey, blev en akut problematik under trycket utifrån. Samhällsvetenskaperna ställde upp avancerade systemmodeller mot vilka historikernas trevande helhetsförsök kunde förefalla handfallna. Det paradoxala, eller är det kanske det typiska, är att samtidigt som positivismdebatten rasar ute i Europa och i vårt grannland Norge, så sker det en markant kantring i riktning mot positivistiska ideal i Sverige. Krav reses på att det måste dras en skarp skiljelinje mellan dikt och vetande i historieforskningen. Den historiska syntesen bör underordnas strikt kausala synsätt.¹⁰⁸ Förklarings logiska struktur blir en dominerande debattpunkt. Historievetenskapen blir en tummelplats för idéer utifrån. Historikerna får i hög grad diskutera sina problem på andras premisser.

Inflödet utifrån av idéer och ideal skapade en situation som påminner om

den Droysen upplevde ungefär hundra år tidigare. Historievetenskapens fundament kom i skottgluggen, antingen det gällde ifrågasättanden utifrån eller tolkningar innifrån.

Många av dessa svårigheter går igen i den forskningsstrategiska artikel om historievetenskapens utveckling, som Birgitta Odén skrev 1968, under titeln, "Historiens plats i samfundsforskningen". Jag tänker utgå från den uppsatsen och de svar den framkallade för att närmare belysa vad som hittills bara antytts om situationen under 60-talet. De frågor som dyker upp är emellertid inte speciella för just 60-talet. De är snarare led i en lång debatt som sträcker sig bakåt till den period när Droysen avvisade positivismen.

Odén tar direkt ställning för historievetenskapens integrerande funktion som motvikt till specialiseringens krafter. Integrationen gäller både inom ämnet och dess roll i samarbetet med andra vetenskaper. Detta hänger nära samman med hennes krav på att historikerna bättre än dittills borde motivera hur undersökningsobjektet har intresse i mera allmängiltigt sammanhang.¹⁰⁹

Historia definieras som samhällsvetenskap, studerad längs en tidsaxel. Ett huvudproblem blir sedan om det finns några avgörande skillnader mellan historia och samhällsvetenskap. I den analysen aktualiseras de gränsdragningar som gjordes vid sekelskiftet av Windelband och Rickert, dvs motsatsparen individualiserande-generaliserande, idiografisk-nomotetisk. Ifråga om det första paret avgörs ställningstagandet så att historikernas mål är både-och. Forskaren måste kunna avgöra både vad som är allmängiltigt och vad som är unikt. Här finns dock en gräns mot det allmängiltiga. Bindningen till en bestämd tid får inte förloras. Ej heller "anknytningen till den konkreta verklighet, som likaledes är utmärkande för historia". Begränsningen till en viss generaliseringsnivå beror inte på bristande intresse, utan på att källmaterialet inte tillåter att vi går längre om orienteringen mot det faktiska ska bibehållas och överifierbara hypoteser undvikas.¹¹⁰

Odén noterar ifråga om det andra begreppsparet att det synes rymma ett uttalande om målsättningen för forskningen, "en värdering av vad det är väsentligt att nå fram till". Om samhällsvetaren strävar efter det lagbundna är historikern inte beredd att följa med. "Vi vill inte tänja ut generaliseringen längre än att anknytningen till det konkreta och tidsbestämda består."¹¹¹

Slutsatsen blir att den metodiska skillnaden mellan historia och samhällsvetenskap är grad- inte artmässig. Det finns ingen metodisk gräns. I målsättningen finns däremot en djupgående skillnad beroende på att forskare från skilda fält har olika erfarenheter av möjligheterna att "nå verifierbara resultat om samhällslivets lagar". Distinktionen mellan en historisk och en samhällsvetenskaplig inriktning måste dock bibehållas.¹¹²

Om vi erinrar oss Diltheys attityd till de två begreppsparen så ansåg han att de innehöll falska alternativ. I sitt arbete med "blandningsproblematiken" hade Dilthey redan överskridit de nykantianska distinktionerna. Beroende på hur man definierar nomotetisk uppstår lätt ett problem, som har hängt med sedan naturvetenskapens moderna genombrott. Jag tänker på skillnaden mellan teori

och lag. Newtons lagar om fallande kroppar är av helt annan karaktär än de teorier han framställde om optiska fenomen.¹¹³ Lagar i den newtonska meningen är knappast uppnåbara för någon samhällsvetenskap. Det viktigaste här är kanske inte själva sättet att försöka beskriva en skillnad utan att det finns en skillnad. Det finns en historisk egenart och den får inte offras. Det uppfattar jag som det centrala budskapet i Odéns uppsats. Historikerna kan gå ut till vissa gränser i samarbete med andra samhällsvetare eller på egen hand, men därefter börjar de offra sin egen identitet. Historikern måste försvara sin annorlunda målsättning. Men vari består den? Den kan knappast bestå i att erbjuda samhällsforskare säkrare data och inte heller att testa modellerna, för det skulle kräva en anpassning till både samhällsvetenskaplig frågeställning och metod. Skillnaden mellan historia och samhällsvetenskap ligger i olikartade problemställningar, menar Odén. Men vad för slags problem? Det är i sin inriktning på förändring och betingelserna för förändring som historikern kan bidra till samhällsvetenskapen, den dag när dess modeller tillförs en tidsdimension.¹¹⁴ Här finns en mötesplats angiven: frågan är bara vad historikern ska bära med sig dit.

I kommentarerna från två samhällsvetare, Stefan Björklund och Leif Lewin, finns en slags betingad reaktion, som nästan kan förutsägas, så fort en historiker nämner något om sitt ämnes egenart. Den irritationen har gamla anor. Max Weber undrade t ex i sin bitande kritik av tyska historiker, vad det historiska arbetet egentligen hade för speciella egenskaper.¹¹⁵ Historikern måste ge upp tron på sin specifika uppgift, slår Björklund fast.¹¹⁶ Vad menas med den historiska egenarten?, undrar Lewin. Ska det finnas två sorters historia, en individualiserande och en som använder generell teori? Ifråga om Odéns centrala punkt ansluter sig emellertid Lewin med synpunkten att historikerns naturliga bidrag till teoribildningen bör vara att vaka över att den historiska dimensionen inte kommer bort i samhällsanalysen.¹¹⁷ Göran B. Nilsson och Sven Tägil understryker båda, i sina kommentarer, att det finns djupgående skiljelinjer inom modern historisk forskning, som kan var mer avgörande än skillnader mellan discipliner. Båda hävdar också att historiker studerar det unika tillsammans med det allmängiltiga eller upprepade. Tägil poängterar dessutom att historikerna aktivt måste delta i arbetet på att konstruera modeller.¹¹⁸

Jag har redogjort för den här debatten med det syftet, som redan antytts, att låta 60-talets teoretisk markeringar avspegla sig mot traditionens olika skikt av problem och bearbetningar av problem. Slutsatsen måste bli att 60-talets diskussion visar på en viss yrvakenhet hos historikerna. Det finns ingen teoretisk kontinuitet bakåt som kan verka informerande i en ny situation. Men det får inte tolkas så att banden bakåt är avklippta. Argumenten från de inblandade historikerna visar i stället tydligt det starka behov som finns att skapa sig en bild av vad historia är och hur den kan utvecklas vidare. En ny situation innebär alltid en viss osäkerhet. I det här fallet kan vi tala om en dubbel osäkerhet: dels ifråga om var historievetenskapen egentligen stod i den viktiga

punkten om blandningen av positivism och hermeneutik, dels i förhållande till samhällsvetenskapernas bakgrund. Men det väsentliga med debatten var ändå att den luftade nya målsättningar för disciplinen. Och det var ju också det som egentligen var meningen.

Under 70-talet träder svårigheterna med den samhällsvetenskapliga orienteringen tydligare fram. Då finns det mer erfarenhet av de tidigare uppdragna strategierna. Debatten får en precisare karaktär.

Den ökande betydelsen av socialhistoria tvingade också fram omprövningar på det teoretiska och metodiska planet.¹¹⁹ Men det försiggick också en utveckling på källkritikens område, som är av stort intresse i detta sammanhang. Bernhard Jensen har analyserat hur resonemangen om subjektiviteten har en slags gränssättande funktion i historikernas uppfattning om källkritiken. Han menar att man kan se början till ett uppbrott från den empiristiska metodtraditionen vid 70-talets början. På den nordiska metodkonferensen 1971 med temat "Källkritikens plats i den moderna historieforskningen" blev detta uppbrott synligt. Mot bakgrund av traditionsavlagringarna kan man säga att det som skedde var en återerövring av det funktionella källbegreppet. Därmed kom frågandet ut ur metodens skugga. Det var frågan, som skulle avgöra källurvalet inte tvärtom. Forskarens aktiva roll i forskningsprocessen kom nu också i rampljuset. Faktapositivismens dogm att analysen föregår och skiljer sig från syntesen blir problematisk när man vågar erkänna subjektets utökade roll i forskningsprocessen.¹²⁰ Två år efter metodkonferensen publicerades Göran B. Nilssons artikel "Om det fortfarande behovet av källkritik". I den behandlas frågans frigörande från källans organisation av fakta. Den traditionella källkritiken strävade efter att reducera "materialproducentens förskevande inverkan på historikers svar". Vad som återstod var att reducera "materialproducentens förskevande inverkan på historikers frågeställning".

Nilsson går in på forskningsprocessen och undrar om det inte är möjligt att åstadkomma en "försonande förening" mellan positivismens och hermeneutikens synsätt; tolkning och teori måste komplettera varandra.¹²¹

Man kan säga att det från två håll banades väg för ett utökat erkännande av frågandets roll i historievetenskapen. Dels genom diskussionerna om källkritiken, dels genom trycket från problemkulturen, kanaliserad via kontakterna med samhällsvetenskaplig forskning.

Historievetenskapens målsättning kom i fokus för debatten igen under 70-talet i och med Jens Arup Seips ifrågasättande av modellernas värde för historisk forskning. Uttrycket "modellernas tyranni" implicerade att historikerna fick betala ett alltför högt pris. Men vad var det i så fall de gav avkall på? Var den historiska egenarten hotad och i så fall på vilka sätt? Det är i historikernas konfrontation med ekonomisk teori som de verkliga avgörandena om disciplinens målsättning kommer in. Frågan om historievetenskapens integration och helhetsanalys framträder då också i skarpare relief.

Och därmed har vi kommit till den här uppsatsens slutfråga: hur låter sig det historiska frågandet i Droysens anda förenas med samhällsvetenskaplig teori

för att åstadkomma en helhetsanalys?

I "Ekonomiska emigrationsmodeller och historisk forskning", (1971), tog Birgitta Odén upp några av grundproblemen i historikerns utnyttjande av ekonomisk teori. Emigrationen kan ses ur ekonomisk, social och politisk synvinkel. Är det möjligt att förena dessa aspekter i en helhetlig syn på emigrationen? Vad innebär det om vi börjar med en viss teori, t ex den ekonomiska och utifrån den försöker skapa en integration? Odén gör en utförlig analys av den ekonomiska teorins för- och nackdelar i detta sammanhang. Teorin visar emigrationens volymförändringar på makronivå. Begränsningen för en historiker är att de individuella flyttningarna inte framträder. Historikerns intresse för individplanet tvingar denne att gå vidare och fråga sig vilken social analys som behöver läggas till. Den gängse typen av antaganden för ekonomisk teori av neoklassisk art kommer i dagen. Antaganden om "homo economicus", som genom rationellt handlande förväntas välja vissa alternativ, givet de eller de förutsättningarna, blir ytterst problematiska att förena med förutsättningarna för den sociala eller den politiska analysen. Tyvärr fullföljer inte Odén uppslaget att gå vidare och se efter hur de olika aspekterna kan förenas genom olika typer av teori. Men linjen från strategiartikeln 1968 förs vidare. Den historiska egenarten eller den historiska målsättningen för analysen hålls hela tiden klar. Mot den ställas så den ekonomiska teorin med dess för- och nackdelar. Dessa illustreras genom jämförelser med en rent historisk emigrationsavhandling. Det är uppenbart att den ekonomiska teorin inte räcker för att tillfredsställa historikerns krav på helhetsanalys.¹²² Uppsatsen reser generella problem som borde ha diskuterats i större utsträckning än vad som blev fallet. Går det att kombinera ihop teorier från olika områden och därigenom skapa en helhet? Om vi utgår från att teorierna har kvar sin anknytning till de ursprungliga frågorna, vilken fråga ska då gälla, eller dominera över de övriga? Här blir problemet med tvärfrågan akut. Måste det inte finnas någon helhetlig teori i botten som inspirerar frågandet på tvären? Historikern bör kanske avstå från en i och för sig attraktiv delteori, därför att den inte går att förena med hans eget tvärfrågan?

Frågan som problem aktualiserar också ständigt teoribildningens betydelse. Ska någon annan utveckla teorierna åt historikerna? Den uppsplattning mellan nomotetisk och idiografisk som Odén följde i sin 60-talsuppsats verkar fortfarande styrande i den senare, beträffande vad historikern kan göra eller inte göra i teoretiskt hänseende. Han eller hon kan använda samhällsvetenskaplig teori, men tydligen inte skapa sådan själv. Där tycks en tydlig gräns gå. Denna är betingad av hur historikerns arbetsuppgifter uppfattas och vilken målsättning som tillskrivs disciplinen. Men det finns en annan sida av detta, som inte bara berör historia, utan även samhällsvetenskaplig debatt. Samhällsvetare har påpekat att det generellt sett har varit svårt att föra diskussioner om just teoribildning. Diskussionerna har tenderat att kantra över mot att handla om hur man ser på den "färdiga" teorin.¹²³ Det bör i det här sammanhanget understrykas att Poppers "upptäcktslogik" gäller färdiga teorier.¹²⁴ Huvud-

momentet i teoridiskussionen bli då naturligt själva prövningen eller falsifieringen. Den långa vägen dit blir inte intressant.

Här framträder ett annat drag i problemkulturen, som egentligen bara är en variation på vad vi har mött tidigare: svårigheten att tala om det ofullständiga, ofullgångna, det som håller på att utvecklas.

Samhällsvetenskapliga framställningar om teori kan ibland fungera som speglar för historikern, i den meningen att denne tydligare kan urskilja de egna problemen och svårigheterna. Gudmund Hernes' bok "Makt og avmakt. En begrepsanalyse" är en sådan framställning. Den går rakt in i ett historievetenskapligt kärnområde och bör därmed utlösa frågor av grundläggande natur. Hernes' diskussion om användningen av bytesmodeller, hämtade från ekonomisk vetenskap, och deras möjliga tillämpning i analysen av makt har också utlöst en engagerad reaktion från Jens Arup Seip.¹²⁵ Diskussionen om Hernes' maktbok är överhuvudtaget en idealisk utgångspunkt för att, på begränsat utrymme, beröra ytterligare några av historievetenskapens stora, centrala frågor.

Seip inleder sin kritik mot Hernes med en bred översikt av tidigare epokers syn på makten i samhället. Han nämner att den helt dominerande teoretiska frågan, under 1600- och 1700-talen, var vad som kunde göra statsmakten legitim. Man föreställde sig att makt över någon är legitim om de underlydande har önskat det. Det är den s k kontraktsteorin. Översåtar och underlydande har ingått en slags fiktiv överenskommelse. Det kom under 1700-talet till en viktig sida av detta, som Seip inte tar upp, och som spelar stor roll för vårt fortsatta resonemang. Kontrakt- och konsensusföreställningarna kombineras med en utilitaristisk princip om allmän lycka och välfärd. Det politiska tänkandet genomgick ett skifte från makt baserad på ursprung, till makt baserad på ändamål, från legitimering genom orsak till legitimering genom effekter.¹²⁶ En statsrättslig princip fick sällskap med en av mera dubbelbottnad karaktär. Från vårt nuvarande välfärdssamhälle är det väsentligt att följa dessa senare spår bakåt med tanke på den legitimationsproblematik som nu är aktuell. Makt legitimerad genom sina välfärdseffekter är beroende av både ekonomi och moral.

Detta samband bröts sönder i samhällsvetenskapen efter de klassiska ekonomernas insats. De utgick inte, som det så ofta hävdats, från något postulat om harmoni i samhället. Harmonin måste skapas och därför intresserade de sig för vilka krafter som åstadkom detta. Leviatan eller staten i Hobbes, version var inget alternativ. Det som i stället upptog deras tänkande var den sociala kontrollens icke-avsiktliga krafter. Till dessa räknades moralföreställningar, sedvänjor, utbildning, dominerande traditioners indirekta styrförmåga och religion.¹²⁷

Øyvind Østerud har i sin kritik av Hernes framhållit att det finns en spänning i boken mellan den första delen, som handlar om makt i betydelsen aktörmakt, och den andra delen som gäller "avmakt". Det är kanske inte brist på integration utan en spänning som går djupare, frågar sig Østerud.¹²⁸ Här finns

utan tvivel grundproblemet i utnyttjandet av ekonomisk teori på det politiska fältet. Den ekonomiska teorin har renodlats och befriats från alla "ovidkommande" element. Valforskningen utgör de första försöken att tillämpa ekonomisk teori på politik. Till en början erkändes fortfarande den funktionella skillnaden mellan marknad och politik. Marknadsval ansågs insnävra en persons identifikation till individen och högst familjen. I röstprocessen, däremot, med vad den förutsätter av diskussion, breddas identifikationen och går utanför familjen. Denna viktiga skillnad har försvunnit i senare studier, där den politiska arenan blott utgör ett alternativ till marknadssättet att tillfredsställa privata önskningar.¹²⁹

Att flera kritiker upplevt avsnittet om avmakt som problematiskt,¹³⁰ är egentligen mer symptom på egenheter i en tidigare forskningsutveckling, än brister hos en enskild forskare. Makt som potentiell möjlighet och makt som utövning, anser Seip faller utanför förutsättningarna att ingå i en enhetlig teoretisk ram. Frågan är om inte avmakten också faller utanför. Hernes förklarar avmakten, som ett tillstånd där människor inte förmår att gå samman och organisera sig för att nå sådana mål, som skulle upphäva vanmakten. Systemtvånget motsvarar samma situationer som gäller för "fångens dilemma".¹³¹ Vad som saknas i tidigare samhällsforskning och historia är utarbetade föreställningar om hur aktörmakt samspelar med strukturmakt. Aktörmakt förutsätter målinriktning och rationalitet, strukturmakt bygger på dess motsatser. Strukturellt bestämda maktförhållanden och systemeffekter uppstår oberoende av eller tvärsen mot individuella handlingsmönster.¹³²

Förhållandet mellan normer och maktutövning är så komplicerat, skriver Seip, att ett utredande av detta mera riskerar att fördunkla än upplysa. Maktutövande genom generella påbud eller inrättande av institutioner är långvarigare och har större räckvidd än speciella beslut. Normer och därav betingade vanor kan "vila tungt" på en eftervärld. Upphovet till normer måste sökas både i kollektiv och hos aktörer. Med ideologi sedvanerätt osv blir svårigheten att använda maktbegreppet än större.¹³³ Seip skyggar inte inför uppgiften, men ställer fram svårigheterna. Den vetenskapliga traditionen sedan de klassiska ekonomerna har gått tillväga precis på det sätt, på vilket biskopen Eklund karakteriserade vetenskapen: den har undvikit det som är dunkelt och svårt och koncentrerat sig desto mera på det lättgripbara.

Problematiken med den icke-avsiktliga sociala kontrollen eller makten har legat nergrävd länge i vetenskapens trädgård. Det är hög tid att få upp den i ljuset igen och odla frågor om dess karaktär och konsekvenser. I informations- och kunskapssamhället är vidare makten över informationen en del i den icke-avsiktliga kontrollen. Även här har det ifrågasatts om inte Hernes bytesmodell snävrar in synfältet.¹³⁴

Seip räknar upp ett antal begränsningar han har funnit i användandet av bytesmodellen på politiken: institutionella förhållanden underbetonas eller kommer bort, antagandet om rationalitet är inte gångbart i politiken på samma sätt som i ekonomien, skillnaderna mellan ekonomi och politik döljs, förut-

sättningen om en marknad är problematisk i politiken. De olika posterna ingår i "modellens omkostnader".¹³⁵

Slutsatser

Historikerna upplever att olika samhällsvetenskapliga teorier innebär begränsningar i deras synfält och inskränkningar i deras rörelsefrihet. Men är det inte tid att snart sluta med den reaktiva attityden som grundhållning till samhällsteorier och i stället fundera över vad det är vi behöver fråga om, som ingen annan frågar om: frågor som verkar styrande för de teorier som behöver utvecklas. De senaste decenniernas ideliga konstaterande att annan teoribildning inte stämmer med historikernas syften, måste någon gång leda till slutsatsen att vi själva får skapa den teori som passar syftena. Vad är det då för frågor som är angelägna att ställa?

Albert Hirschman har mer än en gång slagit en bräsch genom konventionellt tankegods, som skytt sikten framåt. Han gör det även i "The Passions and the Interests" när han hävdar att spridningen av kapitalistiska former, under tidig modern tid med nästan permanent inre och yttre oordning, var ett led i ett desperat sökande efter olika sätt att undgå samhällets totala sammanbrott.¹³⁶ Ekot från antika historieskrivare som Herodotos, Thukydid, Polybios går, trots seklerna emellan, att känna igen i de orden och det synsättet på samhällsproblematiken. Vad var det dessa tidiga historiker var upptagna av? Det var just detta att ange betingelserna för samhällets överlevnad vid givna tidpunkter. Man kan kalla det en slags minimibetingelser för samhällets möjligheter att anpassa sig till en ny situation. Det är, med tanke på vad som tidigare sagts om ekonomiska modeller, paradoxalt att det som ligger djupast och mest centralt i den historiska traditionen måste sägas av en ekonom.

Inom historia och samhällsvetenskap är det en huvuduppgift att studera hur mänskliga handlingar och sociala beslut har konsekvenser som är helt oavsedda. Hirschman vill komplettera detta med att studera handlingar och beslut som förväntas ha vissa effekter, vilka sedan fullständigt uteblir. Det viktigaste skälet till att undersöka detta är att förväntningar om stora, om också orealistiska, fördelar jämnar vägen för sociala beslut. Utforskandet av sådana förväntningar kan hjälpa till att göra social förändring mer förståelig.¹³⁷ Det faktum att förväntade effekter inte infinner sig är intressant även ur en annan aspekt. Det skapar en grogrund för politisk korruption, i den meningen att uteblivna effekter förtigs eller blir inopportuna att tala om. I det senare fallet kommer vi in på makten över information och opinionsbildning. Det är givetvis en kärnpunkt även i skapandet av förväntningar. Förväntningar blir också gamla och kommer efterhand att ingå i det klimat som präglar ett samhälle. De kan utgöra en maktresurs men också motsatsen. De kan vändas mot de makthavare, som inte lyckats infria förväntningarna. Vilken vändning det hela tar är i allmänhet inte beroende på enskilda beslut utan på hur strukturmakten fungerar, dvs hur de icke-avsiktliga sociala kontrollkrafterna utnyttjas. Vi

måste alltså se till både aktörsmakten och strukturmakten. Historikerns helhetsbild kan därför inte ensidigt utgå från perspektivet nerifrån i samhället. Perspektivet uppifrån är lika viktigt. Vilken identifikation historikern sedan gör är en annan fråga.

Förväntningarna och deras utveckling i samhället kan bli en av minimibetingelserna för anpassningen till en ny situation. Jag vill understryka att "minimibetingelser" är något relativt, som jag använder begreppet. Det finns givetvis minimibetingelser av annan, mer absolut art; t ex biologiska förutsättningar för mänskligt liv.

Problemkulturen med dess överflöd av teorier har hindrat historikerna från att fråga på djupet av sin egen tradition. Eklekticismen har blivit en utväg. Men eklekticism är inte detsamma som integration. Diltheys strävan var inte eklektisk utan integrativ, när han ville förena positivistiska element med en hermeneutisk åskådning. Historisk teoribildning behöver inte bli en kopia av gängse samhällsvetenskaplig teori med dess karakteristiska drag. För att historievetenskapen ska ha möjlighet att finna sin kunskapsväg krävs ett frigörande från bindningarna till problemkulturen. En av de främsta bindningarna har bestått i falsifieringsmyten med tron att kunskapsutveckling i huvudsak sker genom testning av teorier.¹³⁸ Denna myt har överskuggat forskningsprocessen och frågans roll. Problemet med svaren är att de tenderar att beröva frågorna livet. Jag har tidigare nämnt tendensen i problemkulturen att klippa av navelsträngen mellan fråga och teori. En fråga bibehåller sitt intresse, så länge mer än ett svar är möjligt. Det uttömmande, "enda" svaret tar död på alternativfrågorna. Collingwood har betonat det dialektiska draget i frågandet. Vi kan inte fråga om t ex normers betydelse i ett samhälle utan att också fråga om intressekonflikter.¹³⁹ En fråga i nerifrån perspektiv måste kompletteras . med en fråga i perspektivet ovanifrån.

När tillåter ett dialektiskt frågande en syntes? Den blir möjlig när olika svar utgår från samma fråga. Den svårighet vi har diskuterat tidigare med olika teories förenlighet till en helhetsbild har bestått i att varje teori ursprungligen har haft sin speciella fråga vilket innebär att de olika svaren inte är förenliga eller kan sammanföras till en helhet.¹⁴⁰

Historikerns möjlighet att gå vidare på en kunskapsväg, där teoribildning och berättande är förenliga element i en helhetsanalys, är helt beroende på frågans ställning i forskningsprocessen. Under metod- och problemkulturernas dominans har forskningsprocessen haft en asymmetri till fördel för svaren: nu krävs en omvänd asymmetri till fördel för frågan.

NOTER

1. *Svensk Tidskrift*, årg. 3, 1893, s 464 f., s 469.
2. Heckscher, E. F., *Ekonomi och historia*, Stockholm 1922, s 51 ff.
3. Jacob, M. C., *The Newtonians and the English Revolution 1689–1720*, Hassocks 1976, s 16.
4. Eriksson, G., *Kartläggarna. Naturvetenskapens tillväxt och tillämpningar i det industriella genombrottets Sverige 1870–1914*, Umeå 1978, s 198.
5. Keylor, W. R., *Academy and Community*, Cambridge, Mass. 1975, s 57 ff.
6. Mumford, L., *Kunskapens automatisering*, Delegationen för långsiktligt motiverad forskning, Stockholm 1978, s 7.
7. Ezrahiy. *The Professionalization and Deprofessionalization of Science in Democracy, i Scientific Expertise and the Public*, ed. H. Skoie, Norges Almenvitenskapelige Forskningsråd 1979:5, Oslo 1979, s 32.
8. Holton, G., Preface, i *Science and its Public*, ed. G. Holton, W. A. Blanpied, *Boston Studies in the Philosophy of Science*, vol. 33, Dordrecht s X.
9. För en diskussion om detta se, Bergendahl, G., *Higher Education and Knowledge Policy*, (stencil 1981).
10. Schelling, T., *On the Ecology of Micro Motives*, i *The Corporate Society*, ed. R. Marris, London 1974, s 39.
11. Om problemgenerationer och problembilder på miljöområdet, se Lundgren, L. och Thelander, J., *Upptäckt och etablering av miljöproblem*, Naturresurs- och miljökommittén, bakgrundsrapport 13 (publiceras under hösten 1982).
11. Gudmund Hernes använder termerna modellrika och modellfattiga i sin bok, *Makt och avmakt*, Oslo 1978, s 105.
12. "Blir datorn mänsklig?" *Källa* 15, Forskningsrådsnämnden, Stockholm 1982.
13. Brooks, H., *Knowledge and Action: The Dilemma of Science Policy in the 70s*, *Daedalus* 102, 1973, s 126, 139.
14. Price, D. K., *Links of Science to Public Policy*, i *Science and Its Public*, s 105. För en översikt av den senaste forskningen se, Wittrock, B., *Social Knowledge, Public Policy and Social Betterment: A Review of Current Research on Knowledge Utilization in Policy-making*, Statsvet, instit., Stockholm, Rapport nr 17, 1982 (publiceras i *European Journal of Political Research*).
15. Weinberg, A., *The Limits of Science and Trans-Science*, *Interdisciplinary Science Reviews*, vol. 2:4, 1977, s 338.
16. Weinberg, A., *Science and Trans-Science*, *Minerva*, vol. 10, 1972, s 211 ff.
17. Weinberg (1977), s 337.
18. Dens., s 338.

19. Vanligen i "context of discovery" och "context of justification".
20. Holton, G., Introduction, *Daedalus* vol. LI, 1977, s XIV.
21. Yates, F. A., Giordano Bruno and the Hermetic Tradition, London 1964, s 454, jfr Mendelsohn, E., The Social Construction of Scientific Knowledge, i The Social Production of Scientific Knowledge, ed. E. Mendelsohn, P. Weingart, Dordrecht 1977, s 3.
22. Om Newtons förståelse av sin egen hypotesbildning: McMullin, E., Empiricism and the Scientific Revolution, i Art, Science and History in the Renaissance, ed. Ch. S. Singleton, Baltimore 1967, s 358 f.
23. Heckscher a.a., s 35.
24. Dens., s 54.
25. May, R., Modet att skapa, Stockholm 1972, s 104.
26. Solla Price, D. J., Diseases of Science, i The Rise of Science in Relation to Society, ed. L. M. Marsak, New York 1964, s 141.
27. Problematiken behandlas från något andra utgångspunkter av Kaj Håkansson i Spånor om ovetande, (Stencil: Uppsala 1980).
28. Gombrich, E. H., Research in the Humanities: Ideals and Idols, *Daedalus*, vol. 102, 1973, s 4.
29. Törnqvist, G., Geografi och helhetssyn, *Tvärnsnitt*, nr 3, 1981, s 26 ff.
30. I debatten om fysikens världsbild och dess konsekvenser, har Gary Zukav i "De dansande Wu-li mästararna", Stockholm 1981, ett värdefullt klargörande när han påpekar att innebörden i fysikens nya världsbild måste tolkas i två steg. Först gäller det hur fysikerna själva uppfattar bilden. Sedan är det ytterligare en tolkningsfråga vad man kan dra för slutsatser i avseende på samhällsanalys och samhällsuppfattning.
31. Collingwood, R. G., An Autobiography, Oxford 1939, s 26.
32. Deutsch, K., On Political Theory and Political Action, *The American Political Science Review*, vol. LXV, 1971, s 23.
33. Wrong, D., The oversocialized Conception of Man in Modern Sociology, *American Sociological Review*, vol. 26, 1961, s 183 ff.
34. Birnbaum, N., End to Sociology?, *Social Research*, vol. 42, 1975, s 439.
35. Hirschman, A. O., The Search for Paradigms as an Hindrance to Understanding, *World Politics*, vol. 22, 1970, s 334 f.
36. Gadamer, H. G., Wahrheit und Methode, 3:e utvidg. uppl., Tübingen 1972, s 345. En av de största insikterna som förmedlas i den platoniska Sokratesframställningen är, för Gadamer, att frågan – helt i motsats till den allmänna uppfattningen – är svårare än svaret.
37. Droysen, J. G., Historik, München & Berlin 1937, s 33 f.
38. Roberts, G. K., Comparative Politics Today, *Government and Opposition*, vol. 7, 1972, s 43.
39. Porter, R., Rec. av "The University in Society", vol. I & II, ed. L. Stone, London 1975. *The Historical Journal*, vol. 19, 1976, s 552.
40. Hareven, T., The Family as Process, *The Journal of Social History*, vol. 7, 1973, s 323.
41. Noelle-Neuman, E., Return to the Concept of Powerful Mass Media, i *Studies of Broadcasting*, ed. H. Eduihi, K. Sata, nr 9, Tokyo 1973, s 79.
42. Distinktionen görs av Ottar Dahl i Grunntrekk i historieforskningens Metodelaere, Oslo 1967, s 17.

43. Bailyn, B., The Challenge of Modern Historiography, *The American Historical Review*, vol. 87, 1982, s 6.
44. Stone, L., The Revival of Narrative, *Past & Present*, vol. 85, 1979, s 12.
45. Dens., s 13.
46. Droysen a.a., s 389.
47. Stone a.a., s 12.
48. Hobsbawn, E. J., The Revival of Narrative: Some Comments, *Past & Present*, nr 86, 1980, s 6.
49. Hirschman a.a., s 343.
50. Langholm, S., Historisk rekonstruksjon og begrunnelse, 2:a utg., 1970, s 100 f.
51. Heckscher a.a., s 35.
52. Blasius, D. & Pankoke, E., Lorenz von Stein, Darmstadt 1977.
53. Meek, R. L., Ideas, Events and Environment. The Case of the French Physiocrats, i *Events, Ideology and Economic Theory*, ed. R. V. Eagly, Detroit 1968, s 48.
54. Wright, von, G. H., *Explanation and Understanding*, London 1971, s 135.
55. Parsons, T., *The Social System* Glencoe 1951; Easton, D., *The Political System*, New York 1953 och *The Political System*, New York 1968.
56. Lukács, G., *Historia och klassmedvetande*, Budapest 1968, s 165.
57. Lange, O., Marxistisk ekonomi och modern ekonomisk teori, i *Marx och den moderna nationalekonomin*, red. av D. Horowitz, Stockholm 1970, s 65.
58. Anderson, P., *Considerations on Western Marxism*, London 1976, s 110.
59. Thompson, E. P., *The Poverty of Theory*, London 1978; en del av boken är en uppgörelse med Althusser-skolan. Om teori för det leninistiska avant-gardet, se *Economy and Society*, vol. 4, 1975, s 232.
60. Aubin, H., Zum 50. Band der Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, vol. 50, 1963, s. 4: Leuilliot, P., Aux origines des "Annales d'histoire économique et sociale", *Méthodologie de l'Histoire et des sciences humaines*, Toulouse 1973, s 322.
61. Torstendahl, R., Minimum Demands and Optimum Norms in Swedish Historical Research 1920–60, *Scandinavian Journal of History*, vol. 6, 1981.
62. *Meditations*, II i Descartes. *Philosophical Writings*, transl. N. K. Smith, New York 1956, s 189; jfr Wolin, S. S., *Political Theory as Vocation*, *The American Political Science Review*, vol. 63, 1969, s 1067.
63. Dens.
63. Dens., s 1067.
64. Dens.
65. Dens., s 1068.
66. Medawar, P., Hypothesis and Imagination, i *The Philosophy of Karl Popper*, ed. P. A. Schilpp, La Salle 1974, s 290.
67. Dens., s 280.
68. Randall, J. H., Jr., John Stuart Mill and the Working-out of Empiricism, *Journal of the History of Ideas*, vol. 26, 1965, s 80.

69. Dens., s 281.
70. Dens., s 280.
71. Dens., s 279.
72. Pocock, J. A. G., *The Machiavellian Moment*, Princeton 1975, s 452.
73. Arendt, H., *Between Past and Future*, London 1961, s 49.
74. Droysen a.a., s 5.
75. Wach, J., *Das Verstehen. Grundzüge einer Geschichte der hermeneutischen Theorie im 19. Jahrhundert*, del I, Tübingen 1933, s 25.
76. Droysen, J. G., *Briefwechsel*, herausg. von R. Hübner, Band II, Berlin & Leipzig 1929, s 442.
77. Droysen a.a., Band I, s 119.
78. Droysen, J. G., *Historik*, s 338.
79. Dens., s 35.
80. Dens., s 335.
81. Droysen, *Briefwechsel*, Band II, s 534.
82. Sybel till Droysen den 11 aug. 1853, i *Droysens Briefwechsel*, Band II, s 173.
83. Droysen, *Briefwechsel*, Band I, s 335.
84. Dens., s 321.
85. Droysen, *Historik*, s 287.
86. Wach a.a. (del III), s 197.
87. Droysen, *Briefwechsel*, Band II, s 943.
88. Dens., s 942.
89. Dens., s 960.
90. Keylor a.a., s 78.
91. Langlois, Ch. & Seignobos, Ch., *Introduction aux études historiques*, 4:e uppl., Paris 1898, s 193.
92. Keylor a.a., s 136, 178.
93. Dens., s 181.
94. Riedel, M., *Einleitung*, i Dilthey, W., *Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften*, Frankfurt a.M., 1970, s 70. Riedel påpekar att Dilthey var en av de första som övergav analysen av normer för en ideal historisk logik, till förmån för den historiska forskningsprocessens logik.
95. Bernheim, E., *Lehrbuch der Historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*, 6:e uppl., München & Leipzig 1914.
96. Odén, B., *Lauritz Weibull och forskarsamhället*, Lund 1975, s 239. Torstendahl, R., *Källkritik och vetenskapssyn*, Uppsala 1964.
97. Odén, B., *Det moderna historisk-kritiska genombrottet i svensk historisk forskning*, *Scandia*, band 41 1975, s 12 f.
98. Odén, *Lauritz Weibull och forskarsamhället*, s 210.
99. Nilsson, G. B., *Vad torde böra göras? Humanistisk historieskrivning som amatörvetenskap* (opubl. manuskript).

100. Peirce, Ch. S., *Collected Papers of Ch. H. Peirce*, ed. C. Hartshorne & P. Weiss, Vol. 5, Cambridge, Mass., 1934, s 156 ff.
101. Popper, K., *Replies to my Critics*, i *The Philosophy of Karl Popper*, s 984 f.
102. Dens., s 1091.
103. Collingwood, *An Autobiography*, s 107.
104. Bernays, P., *Concerning Rationality*, i *The Philosophy of Karl Popper*, s 599, 604.
105. Popper, *An Autobiography*, i *The Philosophy of Karl Popper*, s 27, 91.
106. Maslow, A. H., *Problem-centering vs. Means-centering in Science*, *Philosophy of Science*, vol. 13, 1946, s 326 ff.
107. *Samhällsforskning. Utredning beställd av forskningsberedningen. Inledningen*, Stockholm 1968.
108. Björklund, S., *Dikt och vetande i historieskrivningen*, *Scandia*, band 31 1965, s 196.
109. Odén, B., *Historiens plats i samfundsforskningen*, *Statsvetenskaplig Tidskrift*, årg. 71, 1968, s 41.
110. Dens., s 35.
111. Dens., s 36.
112. Dens., s 37.
113. McMullin a.a., s 365.
114. Odén (1968), s 46.
115. Weber, M., *Kritische Studien auf dem Gebiet der Kulturwissenschaftlichen Logik. Zur Auseinandersetzung mit Eduard Meyer*, i *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Tübingen 1922, s 217.
116. Björklund, S., *Kommentar*, *Statsvetenskaplig Tidskrift*, årg. 71, 1968, s 128.
117. Lewin, L., *Kommentar* (i samma häfte som ovan), s 132.
118. Nilsson, G. B., *Kommentar* (samma häfte som ovan), s 132, Tägil, S., *Kommentar* (samma häfte som ovan), s 137.
119. *Om förändringen mot hypotesprövande i historieforskningen skriver Bernt Schiller och Birgitta Odén i Statistik för historiker*, Stockholm 1970, s 19 f. Redan 1962 var Börje Hansson ute med en artikel om hypoteser, Hypotesernas roll inom historisk och nutidsinriktad samhällsforskning, *Statsvetenskaplig Tidskrift*, årg. 65, s 119 ff.
120. Jensen, B. E., *Et bidrag till revisionen af metodelaerens grundlag*, *Historisk Tidskrift (dansk)*, band 76, 1976, s 131.
121. Nilsson, G. B., *Om det fortfarande behovet av källkritik*, *Historisk Tidskrift (svensk)*, vol. 93, 1973, s 196.
122. Odén, B., *Ekonomiska emigrationsmodeller och historisk forskning*, *Scandia*, band 37, 1971. Olle Krantz och Carl-Axel Nilsson frågade sig i sin kritik av uppsatsen om historikern skulle kunna spela någon självständig roll i forskningen (*Modeller från ekonomisk teori i historisk forskning*, *Scandia*, band 42, 1976, s 264). Jag kan inte komma ifrån att de dömer för snabbt. Avsikten med Odéns artikel var ju att undersöka handlingsutrymmet. Att hela handlingsutrymmet inte undersöktes, med även sociala teorier och politiska inkluderande är beklagligt: det hade kunnat bredda diskussionen. Krantz och Nilsson pekar däremot på det problematiska med den syn på forskningsprocessen som Odén tillsammans med övriga kritiserade ställt sig bakom. Det är främst Bo Gustafsson som utformat denna. Enligt honom är teorins uppgift inte att i första hand ge "styrmedel" åt analysen utan den är att förklara: resultatens relevans

- avgörs inte av teorin utan av resultatens överensstämmelse med fakta. (Gustafsson: Replik, *Scandia*, band 43, 1977, s 89). Problemformuleringen bestämmer vilka modeller vi vill använda, hävdar Gustafsson. I en idealisk forskningsprocess bör det vara så, men fungerar det så i praktiken. Kan vilken fråga som helst passa de modeller som är tillgängliga? Har inte modellen en ursprungsfråga som utgångspunkt och vad gör man med den? Tendensen attskilja fråga och teori i problemkulturen leder till en slags illusion om att teorin inte redan finns inom ett frågefält, om än mer eller mindre dolt.
123. Young, O. R., *The Perils of Odysseus: On constructing Theories of International Relations*, *World Politics*, vol. 24, 1972, s 180.
 124. Lakatos i *The Philosophy of Karl Popper*, s 242.
 125. Seip, J. A., Studiet av makt, i *Hva er makt. Søkelys på studiet av makt og Maktutredningen*, Oslo 1978, urspr. i *Historisk Tidsskrift* (norsk) vol. 55, 1976, s 405 ff.
 126. Krieger, L., *An Essay on the Theory of Enlightened Despotism*, Chicago 1975, s 54 ff.
 127. Samuels, W. J., *The Classical Theory of Economic Policy*, Cleveland 1966, s 8, 23, 73.
 128. Østerud, Ø., Makt og avmakt – en kommentar, *Tidsskrift for Samfunnsforskning*, nr 1, 1976, s 80.
 129. Hirsch, F., *Social Limits to Growth*, London 1977, s 93 not 19.
 130. Se *Tidsskrift for Samfunnsforskning* ovan och *Hva er Makt?*
 131. Hernes, G., Modellenes maskerade, *Historisk Tidsskrift* (norsk), vol. 56, 1977, s 82.
 132. Löchen, Y., Mer om makt og avmakt, i *Hva er makt?*, s 76.
 133. Seip (1978), s 28.
 134. Dahl, O., Makt og avmakt, *Historisk Tidsskrift* (norsk), vol. 55, 1976, s 436.
 135. Seip (1978), s 36.
 136. Hirschman, A. O., *The Passions and the Interests*, Princeton 1977, s 130.
 137. Dens., s 131.
 138. Diskussionerna om falsifiering i ekonomisk vetenskap har summerats så att ekonomerna sällan praktiserat den metodologi de explicit åberopar sig på. Detta ses som en försummad nyckel till ekonomivetenskapens historia. Den ekonomiska vetenskapsfilosofin sedan J. S. Mills dagar beskrivs som "innocuous falsificationism". Se Blaug, M., *Kuhn versus Lakatos or Paradigm versus Research programmes in the History of Economics*, i *Method and Appraisal in Economics*, ed. S. J. Latsis, Cambridge 1976, s 159.
 139. Wrong a.a., s 185 f.
 140. Leijonhufvud, A., *Schools, Revolutions and Research Programmes in Economic Theory*, i Latsis, s 91.